

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON-FINLANDIYA PEDAGOGIKA INSTITUTI**

ISOMIDDINOV YO‘LDOSH YUSUBBOYEVICH

**ABDURAUF FITRAT MA’NAVIY-
FALSAFIY MEROSINING
YANGILANAYOTGAN O‘ZBEKISTON
YOSHLARINI VATANPARVARLIK
RUHIDA TARBIYALASHDAGI O‘RNI**

Monografiya

“Samarqand davlat chet tillar instituti” nashriyoti
Samarqand – 2025

Isomiddinov Yo‘ldosh Yusubboyevich. Abdurauf Fitrat ma’naviy-falsafiy merosining yangilanayotgan O‘zbekiston yoshlarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdagi o‘rni. Monografiya. – Samarqand: “Samarqand davlat chet tillar instituti” nashriyoti, 2025. – 104 b.

Monografiyada Abdurauf Fitratning boy ma’naviy-falsafiy merosi asosida O‘zbekiston yoshlarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalash masalalari keng yoritilgan. XXI asrda jamiyatda yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar sharoitida milliy g‘oyalar va ma’naviy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Monografiyada Fitratning milliy o‘zlikni anglash, ijtimoiy adolat va vatanparvarlik g‘oyalari zamonaviy yoshlar tarbiyasida qanday o‘rin tutishi chuqur tahlil qilingan. Fitratning ma’naviy-falsafiy merosini bugungi kundagi dolzarb muammolarni hal etishda va yoshlar ongiga vatanparvarlik g‘oyalarni singdirishda samarali manba ekanligini ko‘rsatadi. Fitratning g‘oyalari zamonaviy jamiyatning ma’naviy-maʼfuraviy asoslarini mustahkamlash, yoshlarni ijtimoiy mas’uliyat va milliy g‘urur ruhida tarbiyalashda muhim vosita sifatida e’tirof etiladi. Mazkur monografiya falsafa, tarix sohasi mutaxassisleri, tadqiqotchilar va ma’naviyat masalalariga qiziquvchilar uchun muhim ilmiy-amaliy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Ma’sul muharrir:
falsafa fanlari doktori (DSc), professor S.Karimov

Taqrizchilar:
falsafa fanlari doktori (DSc), dotsent X.Samatov
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent O‘.Xudayarov
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b. M.Yunusov

Monografiya O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti Kengashining 2025-yil 11-fevraldagi 8-sonli yig‘ilish bayonida nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-645-29-7

© Isomiddinov Yo‘ldosh Yusubboyevich, 2025
© “Samarqand davlat chet tillar instituti” nashriyoti, 2025

KIRISH

Jahonda yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar shuni ko'rsatmoqdaki, XXI asrga kelib jamiyatda global muammolarni bartaraf etishga qaratilgan uzoq istiqbolli ijtimoiy-madaniy dasturlarda buyuk ma'rifatparvarlarning betakror ma'naviy merosiga tayanib, millatlarning ma'naviy-milliy o'zligini anglashga ko'maklashish ustuvor vazifalar sifatida belgilanmoqda. Dunyo tamadduni rivojiga sezilarli hissa qo'shgan allomalarning ma'rifatparvarlik g'oyalarini zamonaviy yoshlarning intellektual salohiyatini yuksaltirish jarayoniga tatbiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, buyuk allomalarning milliy o'zlikni anglash, ijtimoiy hamjihatlik va tolerantlikka oid g'oyalarining konstruktiv ahamiyatini bugungi zamonaviy yoshlar axloqiy tarbiyasiga singdirish mexanizmlari, usul va vositalarini aniqlash zaruriyatini saqlab qolmoqda.

Jahon ilm-fanida ilmiy-tadqiqot markazlari tomonidan XIX asr oxiri XX asr boshlarida yashagan ilm-fan fidoyilari, mutafakkir allomalarning jamiyat va davlat boshqaruvi sohasidagi hamda axloq, ma'naviyat va ma'rifatparvarlikka oid qarashlari bo'yicha muhim tadqiqotlar olib borilmoqda. Xususan, Abdurauf Fitrat ijtimoiy qarashlari va uning ma'rifatparvarlik merosini falsafiy nuqtayi nazardan tadqiq etish bilan bog'liq tadqiqotlar dolzarb konstruktiv ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, bugungi kunda ilmiy jamoatchilik tomonidan Abdurauf Fitrat ma'naviy merosining sadoqat, sabr-qanoat kabi inson komilligi mezonlarini, jamiyat stratifikatsion tizimida ziyoli qatlam mavqeyini oshirish haqidagi sekulyaristik g'oyalarini jamiyat taraqqiyotining substansional asosi sifatida tadqiq etish tobora ortib bormoqda.

Mamlakatimizda ma'rifatparvar allomalarning ma'naviy merosini o'rganish, ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tizimli tashkil etish, yoshlarning ong-u tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirish, barkamol avlodni tarbiyalashga oid islohotlar izchillik bilan amalga oshirilmoqda. "Ko'pchilik ziyolilar qatorida men ham bir narsani hamisha katta armon bilan o'ylayman: mamlakatimizda Uchinchi Renessansni yigirmanchi asrda ma'rifatparvar jadid bobolarimiz amalga oshirishlari mumkin edi. Nega deganda, bu fidoyi va jonkuyar zotlar butun umrlarini milliy uyg'onish g'oyasiga bag'ishlab, o'lkani jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, millatimizni g'aflat botqog'idan qutqarish uchun bor kuch va

imkoniyatlarini safarbar etdilar”¹. Shu bois, ma’rifatparvarlar ayniqsa, Abdurauf Fitratning zamonaviy yoshlar axloqiy tarbiyasiga oid qarashlari, jamiyat boshqaruvi, davlatchilik tuzumiga oid g’oyalarining fuqarolarni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga mos yuksak ma’naviyatli qilib tarbiyalashdagi o’rnini falsafiy asoslab berish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Jadidchilik – murakkab rivojlanish yo’lini, ya’ni ma’rifatparvarlikdan intellektual siyosiy salohiyatga ega bo’lgan harakatgacha bo’lgan bosqichni bosib o’tdi. Turkiston o’lkasining o’sha davrda iqtisodiy taraqqiy etgan davlatlardan ortda qolishi va mustamlakachilikdan aziyat chekayotgan xalqning og’ir ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli kabi holatlar Turkiston jadidlarini ijtimoiy taraqqiyotning ilg’or yo’lini kashf etishga undadi. O’z davrining ziyolilari vujudga kelgan vaziyatda mamlakat qoloqligining tub sababini ma’rifatsizlikda deb bildilar. Aynan ma’rifatsizlik tufayli hukm surgan jaholatni bartaraf etishda maorif va ma’rifatni isloh qilish yo’li to’g’ri belgilandi. Natijada jadidchilik harakati yo’lboshchilari asosiy e’tiborni maorifni isloh qilishga qaratdi. Ushbu ijtimoiy mazmundagi islohotlarni amalga oshirishda yangi usulda o’qitiladigan maktablar, kutubxonalar, qiroatxonalar barpo etib, ularni o’quv darsliklari va qo’llanmalar bilan ta’minlash orqali ma’rifatparvarlik g’oyalarini chuqur singdirish uchun faoliyat olib borishdi.

Abdurauf Fitratning asarlarida ona Vatanga sadoqat, uning ozodligi yo’lida har qanday fidokorlikka tayyor turish g’oyasi markaziy o’rin tutadi. “Yurtimizni qutqaramiz! Yashasin istiqlo!” kabi shiorlar orqali u milliy istiqlol mafkurasini faol ilgari suradi. Fitratning nazmiy ijodida mustabid tuzumga qarshi isyonkorona ruh, Vatan erkinligi yo’lida olib borilgan kurash va bir lahza bo’lsa-da, hurriyatga erishish istagidan chekinmaslik g’oyalari yorqin ifodasini topgan.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Тошкентдаги Халқаро конгресс марказида 1 октябрь – Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи. 30.09.2020. <https://xs.uz/uzkr/post/prezident-oqituvchi-va-ziyolilarga-murozhaat-qilmoqda>.

I BOB. ABDURAUUF FITRAT IJTIMOIIY-FALSAFIY QARASHLARINING METODOLOGIK ASOSLARI

Insoniyat tarixida shunday dahol mutafakkirlar o'tganki, ular o'z hayoti va ijodini, o'y-xayoli, aql-zakovatini o'z xalqining turmushini yaxshilashga, ertangi kunini charog'on etishga bag'ishlaganlar. Shunday fidoyi ma'rifatparvar mutafakkirlardan biri Abdurauf Fitratdir. U XX asr birinchi choragidagi Markaziy Osiyo ziyolilarining eng ko'zga ko'ringan vakili sanaladi.

Tamaddun bu aslida allaqachon ro'y bergan, ota-bobolarimiz bosib o'tgan o'zgarmas hodisadir. Bugungi zamonaviy tadqiqotlar esa uni to'g'ri va xolisona o'rganishni taqozo etadi. Zero, ilmiy-tadqiqotlarda xolislik va haqqoniylik asosiy mezondir.

Uzoq yillar davom etgan "Ittifoq" nomi ostidagi mustamlakachilik davrida xalqimiz tarixi biryoqlama va noxolis tarzda talqin qilindi, ajdodlarimiz boy ilmiy-madaniy merosi esa kamsitilib, noto'g'ri baholandi. Bu esa o'z navbatida, yosh avlodda milliy o'zlikni anglash hissining zaiflashishiga, tarixiy xotira va milliy-madaniy qarashlardan begonalashish holatlarining yuzaga kelishiga olib keldi. Chunki, tarixiy haqiqat shundan iboratki, Vatanga muhabbat - o'z yurtining tarixini chuqur o'rganishdan boshlanadi. Milliy g'urur va iftixor tuyg'ulari esa aynan shu bilimlar asosida shakllanadi.

Mamlakatimiz hayotining Sobiq Ittifoq tarkibida bo'lgan davrdagi fojiali o'tmishiga, XIX asr o'rtalariga kelib ulkan Turkiston o'lkasining uch davlati, ya'ni Qo'qon xonligi, Xiva xonligi va Buxoro amirligining zaiflashib qolganligi hamda ulardagi zamondan orqada qolgan boshqaruv usuli Rossiya imperiyasining Vatanimiz hududlarini istilo qilishiga zamin yaratdi.

§ 1.1. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston o'lkasidagi ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy muhitning o'ziga xos xususiyatlari

XX asr boshlarida o'zbek ma'rifatparvarlari, shoirlar, jadidlar Turkiston o'lkasi xalqlari uchun nafaqat ta'lim tizimida, balki ijtimoiy hayotda ham ijtimoiy yangiliklar kiritishga intilganligi bilan shuhrat qozonganlar. Jumladan, jadidchilik asoschilaridan bo'lgan Ismoil Gaspirinskiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Maxmudxo'ja Behbudiy va boshqa ziyolilar ta'lim-tarbiya, odob-axloq va ijtimoiy hayotda o'zgarishlar qilishga e'tibor qaratgan.

XX asrning boshlari, 1917-yilda “yangi usul” yoki “usuli jadidiya” deb nomlangan yangicha o‘qitish tizimining vujudga kelishi, jadidlar harakati deb nom olgan ushbu davr vakillarini birlashtirgan. Jadidlar teran fikrlari bilan xalqni yorug‘likka, ilm-ma’rifatga boshlaganlar. Bu davr kuchli siyosiy qarama-qarshilik va ziddiyatlarga to‘la bo‘lishiga qaramay, o‘zbek ma’rifatparvarlarining asarlarida ta’lim-tarbiya, axloq, atrof-muhitga bo‘lgan munosabat kabilarga alohida e’tibor berilgan. Ayniqsa, bu davrda Abdurauf Fitratning ijodida nafaqat axloqiy tarbiya, balki, ruhiy kamolot, ilmiy yangilik, qolaversa, davlatchilik tuzumi va demokratiya masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Lekin xonliklar davrida vujudga kelgan nochor ijtimoiy muhit hamda noto‘g‘ri siyosat, keyinchalik Chor Rossiyasining ma’rifatparvarlarga nisbatan olib borgan keskin siyosati jadidchilik harakatining rivojiga to‘siq bo‘lgan.

XIX asrning boshlarida Buxoro amirligidagi ijtimoiy-siyosiy ahvol hamda Amir Nasrulloning o‘z hukmronligini markazlashtirishga kirishishi va tarqoqlikka barham berish uchun davlat boshqaruvida nihoyatda qattiqqo‘llik bilan siyosat yuritishi jamiyat hayotini yana bir iqtisodiy-ma’naviy tanazzulga yetaklagan. Jumladan, Amir Nasrulloning Buxoro amirligi hududini mustahkamlash va markazlashgan davlat barpo etish maqsadida Xiva va Qo‘qon xonliklariga qarshi olib borgan urushlari hamda Shahrisabz bekligini bo‘ysundirish uchun u erga o‘ttiz yil davomida o‘ttiz ikki marotaba yurish qilishi saltanat va xalqning tinka - madorini quritib, davlatni ayanchli ahvolga olib kelgan.

Vengriyalik sayyoh Herman Vamberining qayd etishicha, atrofidagi kishilarni o‘ziga raqib bilgan va o‘z bilganidan qolmaydigan amir Nasrullo hatto o‘g‘li Sayid Muzaffariddin Bahodirxonni ham yomon ko‘rgan. Amir Nasrullo o‘g‘li Sayid Muzaffariddinni taxtga raqib deb bilganligi sabab ko‘ziga balo-qazoday ko‘ringan o‘g‘lini to‘liq nazorat qilish uchun Karmanaga noib qilib tayinlagan².

XIX asrdagi ichki nizolar va davlat boshqaruvidagi noto‘g‘ri strategiya 1865-yilga kelib Chor Rossiyasining Markaziy Osiyoni oson egallashi hamda Buxoro amirligining Rossiya imperiyasi vassaliga aylantirilishiga zamin yaratgan³.

Chor Rossiyasi Turkistonni egallab olgach, mahalliy xalqlarning ahvoli yanada og‘irlashgan. Chor hukumati Turkistonga nisbatan birinchi navbatda xomashyo manbai, qolaversa, o‘z mamlakatining korxonalarida ishlab chiqarilgan mollarni sotish bozori sifatida qaragan. Xon, boy, mulla,

² Вамбери Х. Бухоро ёхуд Моварауннахр тарихи. –Т: Меҳнат, 1991. 11-13 - б.

³ Вамбери Х. Бухоро ёхуд Моварауннахр тарихи. –Т: Меҳнат, 1991. 11-13 - б.

sudxo‘rlar tomonidan ayovsiz ezib kelinayotgan, son-sanoqsiz soliqlar og‘irligidan qashshoqlashayotgan mehnatkashlar ommasi endilikda ikki tomonlama zulm ostida ezilgan. Boshqa xonliklarga nisbatan aholi ko‘p yashaydigan, ulkan hudud va qudratga ega bo‘lgan Buxoro amirligi 1920-yilga qadar rasman o‘z davlatchiligini saqlab qolgan holda faoliyat yuritgan bo‘lsa-da, amalda Chor Rossiyasi hukumatining itoatkor vassaliga aylangan. Shuni ham ta’kidlab o‘tish kerakki, Buxoro amirligining ijtimoiy-siyosiy hayoti va davlat boshqaruvida din peshvolari yuksak martabaga ega bo‘lganlar.

Buxoro shahridagi mavjud madrasalar va boshqa ilm dargohlari to‘g‘risida ma’lumot beruvchi “Tarixi nofei” asarida Buxoro shahriga “Ilm bog‘chasi” deb ta’rif berilgan⁴. Madrasada o‘qitish uch bosqichda amalga oshirilgan bo‘lib, xarajatlar vaqf yerlardan keladigan daromad hisobiga qoplangan. Madrasalarda fiqh, shariat asoslari, adabiyot, til, tarix, falakiyot, mantiq, falsafa, matematika fanlari o‘qitilgan bo‘lsa-da, asosan diniy, axloqiy ta’lim berishga e’tibor qaratilgan. Yirik madrasalar oliy ta’lim vazifasini bajarib, ularda bir necha mudarrislar dars berganlar. Mudarrislarining ko‘pchiligi islom falsafasi, musulmonchilik huquqlari, shariat qonunchiligidan tahsil berganlar. O‘sha davrda Turkiston o‘lkasi xalqlari dunyo davlatlari va jahonda bo‘layotgan voqealar haqida yetarlicha ma’lumotlarga ega bo‘lmaganlar.

Bundan tashqari, o‘sha davrda istibdod zulmiga qarshi harakatlar ham kuchaygan bo‘lib, harbiy strategiya va taktika yoki qurol-yarog‘ jihatidan Rossiya imperiyasi qo‘shinlaridan ortda bo‘lsa-da, milliy ozodlik harakatlari orqali o‘zbek xalqining asl farzandlari, degan nomga munosib turib, istibdod zulmiga qarshi kurashgan mard o‘g‘lonlar “milliy qahramonlar” unvoniga sazovor bo‘lganlar. Ular “Tiz cho‘kib yashashdan ko‘ra tik turib o‘lmoq afzal” shioriga sodiq qolib, ajdodlarimiz mardligi va dovyurakligini yana bir bor o‘zida gavdalantirgan. Milliy qahramonlarning mazkur mardonavor kurashi, o‘z Vatani hamda el-ulusiga cheksiz sadoqati, avlodlar uchun ibrat namunasiga aylangan, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Jumladan, o‘zbek bahodirlaridan Po‘latxon, Dukchi eshon, Namoz Pirimqulov, Abdurahmon Jevachi, Solih Oxun kabi mard o‘g‘lonlarimiz qo‘llariga qurol olib, bosqinchilarga qarshi yurt ozodligi uchun mardonavor kurashgan. Milliy-ozodlik harakatlari qariyb oltmish yil mobaynida davom etib, unda o‘zbekning mard o‘g‘lonlari o‘zlarini Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Yalangto‘sh Bahodir va Zahiriddin

⁴ Вохидов Ш. “Тарих-и нофеи”. Бухоро амирлиги тарихига оид муҳим манба. –Т.: Ўзбекистон, Ижтимоий фанлар. 1997. №9-10-11.

Muhammad Boburning davomchilari ekanliklarini yana bir bor isbotlaganlar. Afsuski, ushbu milliy-ozodlik harakatlari “bosmachilik harakati” tamgʻasi ostida shafqatsizlarcha bostirilib, istibdodga qarshi bosh koʻtarganlar, turli tuhmat va ayblovlar bilan tazyiq ostiga olingan.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Markaziy Osiyo tarixida yangi davr boshlangan. Turkiston oʻlkasi Rossiya mustamlakasiga aylantirilgach, xom-ashyo manbaiga aylantirilib, tub aholini qoloqlikka olib kelish va milliy madaniyatning har qanday koʻrinishlariga barham berish siyosati olib borilgan. Turkistonning maʼmuriy-hududiy tuzilishi oʻzgartirilib, Turkiston general-gubernatorligi va uyezdlarga boʻlingan, shuningdek, oʻz maqsadlarini toʻliq amalga oshirish uchun tub, mahalliy aholining hukmron zodagonlaridan oʻzlari saylagan “mingboshi”, “ellikboshi” va qozilardan foydalanganlar.

Eng achinarlisi, Chor Rossiyasi tomonidan Turkiston oʻlkasi mustamlakaga aylantirilgach, u yerda hech qanday madaniy hayotda oʻzgarish amalga oshirilmagan, aksincha, mahalliy aholini avom holda saqlashdan mustamlakachilar manfaatdor boʻlib, oʻzining mustamlakachilik siyosatini toʻla-toʻkis amalga oshirishda musulmon ruhoniylarning faoliyatini oʻz maqsadlarida ishlatishga kirishdilar. Chunki mahalliy aholining maʼnaviy hayotida musulmon ruhoniylari (mullalar) yetakchi oʻrin egallashini hisobga olib, ularning faoliyatini cheklashga qaratilgan, chuqur oʻylangan strategik rejalarni amalga oshirdilar.

Amir Temur va temuriylar davrida dovrugʻi olamni tutgan ulkan imperiyaning uch qismga boʻlinib ketishi bu oʻlkani iqtisodiy va siyosiy jihatdan tanazzulga olib kelgan. Ayniqsa, XIX asrning oʻrtalariga kelib, Rossiya va Yevropa mamlakatlarida rivojlanish hamda fan-texnikaning taraqqiy etishi kuzatilsa, oʻzbek xonliklarida boʻlinish va ichki nizolar davom etavergan. Xonliklarda ichki tanazzulning kuchayishi va hokimiyat uchun kurashlarning avj olishi xonliklar mavqeini pasaytirib, xalq noroziligini keltirib chiqargan. Oʻz navbatida rivojlanayotgan dunyodan uzilib qolgan uchala xonliklarning ahil, inoq boʻlib birlashmaganligi, zamonaviy texnika bilan qurollanmaganligi ularni mustamlaka boʻlishga mahkum qilib qoʻygan. Natijada, azaldan Oʻrta Osiyo yerlariga koʻz tikib yurgan Rossiya imperiyasi hukmdorlari yordam berish bahonasida ekspeditsiyalar uyushtirib, ulkan tabiiy geografik imkoniyatlarini oʻrganishgan va bu oʻlkani xomashyo bazasiga aylantirish rejasini tuzishgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida oʻzbek xonliklarining tarqoqligi, mudofaa va harbiy masalalardagi qoloqlik, eskicha boshqaruv usulining

mavjudligi va deyarli barcha sohalarda rivojlanishning yo‘qligi bu zaminni tez orada mustamlakaga aylanishiga olib kelgan. Shunga qaramay, Qo‘qon va Xiva xonliklari hamda Buxoro amirligida madaniyat va san‘at markazlari, madrasalar faoliyati to‘xtamagan. Ular xalqning madaniy hayoti va ruhiyatini yoritib turishga xizmat qilgan. Aniqrog‘i, o‘sha ta’lim-tarbiya maskanlari yuksak ma’naviyatli, komil insonlar, ma’rifatparvar shaxslar – uyg‘onish davrining ulug‘ vakillari bo‘lmish ma’rifatparvar jadidlarning yetishib chiqishiga zamin yaratgan.

“Jadid” atamasi Turkiston o‘lkasiga XIX asrning oxirlarida kirib kelishi bilan Toshkent, Samarqand, Buxoro va Farg‘ona shaharlarida yangi “usuli jadid” maktablari tashkil topib, ma’rifatparvarlik faoliyatlari yo‘lga qo‘yildi. Shuning uchun, Turkiston o‘lkasi tarixida asosan 1900-1925-yillar jadidchilik faoliyatining eng rivojlangan davri sifatida e’tirof etiladi. Aslida, jadid maktablarini tashkil etish oson kechmagan.

Dastlab, “Usuli jadid” maktabini ochishga ruxsat so‘rab qilgan murojaatlarga rad javoblari berilgan bo‘lsa, keyinchalik ayrim mahalliy mutaassib mullalarning ig‘vosi bilan “usuli jadid” maktabi o‘qituvchilariga “dahriy”, “munofiq”, “kofir” tamg‘alari yopishtirilgan. Bu haqda ma’rifatparvar Abdulla Avloniy asarlarida batafsil ma’lumotlar keltirilgan⁵.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasining ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy hayotida keskin burilish yasagan jadidlar harakati bugungi istiqlolning ilk shabadalari sifatida e’tirof etiladi. Zero, jadidchilik vujudga kelgan davr ona zaminimiz tamaddunidagi keskin burilish nuqtalaridir. Jadidlar ma’rifat yo‘lidan garchi halok bo‘lishlarini bilsalar-da, shaxdam borib, millatni uyg‘otgan, mustaqillikni qo‘lga kiritish rejalarini tuzib, millat ko‘zini ochishga intilganlar. Jadidlar yangi usul maktablarini tashkil etish orqali millatni diniy ilmlar bilan bir qatorda dunyoviy ilmlardan ham boxabar etish hamda millat va yurt ma’naviyatini yuksak darajaga ko‘tarishni istagan millatning ma’rifatparvar farzandlari sifatida maydonga chiqqanlar. Natijada, jadidlarning ushbu sa’y-harakatlari bekorga ketmadi va istiqlol kunlaridan ularning nomlari yuksak hurmat va ehtirom bilan tilga olinib boshlandi.

Turkistondagi jadidchilik harakati XIX asrning oxirlarida Kavkaz va Volga bo‘ylarida yoyilgan ma’rifatparvarlik harakatining ta’siri ostida

⁵ Қаранг: Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 2-жилд: Пандлар, ибратлар, хикоятлар, набийлар ҳаёти, драмалар, мақолалар, саёҳат хотиралари. Тошкент; “Маънавият”, 2006. –Б.304.

vujudga kelib, Ismoilbek Gaspralining 1883-yilda asos solgan “Tarjimon” nomli gazetasi va “usuli jadid” maktabining tashkil etilishi bilan bog‘liq⁶.

Manbalarga ko‘ra, aslida “jadid” atamasi Turkiyada ilk marta Sulton Salim III hukmronligi (1789-1802 yy.) yillarida paydo bo‘lganligi qayd etilgan bo‘lib, jadid va qadim iboralari mohiyatan eskilik va yangilik orasidagi, aniqrog‘i taraqqiyot va turg‘unlik o‘rtasidagi kurash sifatida qaraladi. Jadidchilik harakati Turkiston o‘lkasida XIX asrning oxirlari XX asr boshlarida shakllanib, qisqa fursatlar ichida o‘zining taraqqiyotiga erishib borayotgan edi. Mazkur harakat ijtimoiy turmushning deyarli barcha qatlamlarini qamrab olgan bo‘lib, mamlakatda yuz berayotgan siyosiy va madaniy hodisalar uning ta’sir doirasidan chetda qolmagan.

Ayrim tadqiqotlarda “jadidchilik g‘oyalari erta bahorning shiddatli shamollari singari po‘panak bosib, “biljirab ketgan” o‘rta asrchilik turmushining eng pastki qatlamlarigacha ochib tashlagan hamda millat va Vatanning hayot-mamot masalalarini kun tartibiga olib chiqib, uning jarohatlarini yoritgan, Obi rahmat bo‘lib ona Turkiston ko‘ksidagi maorif, matbuot, teatrga hayot baxsh etgan, uning asosida milliy uyg‘onish va milliy mustaqillik uchun mislsiz kurashlar yotganligi”⁷ qayd etiladi.

Mohiyatan har bir xatti-harakatga noshar’iy deb fatvo berish, masjidning shamlarini elektr toki bilan almashtirishga qat’iy qarshi chiqish, “usuli jadid” maktablari va zamonaviy fan-texnika taraqqiyotini rad etish, gazeta va matbuot hamda teatrga “shakkoklik” deb qarash, bir so‘z bilan aytganda, ma’rifatparvarlik harakatlarining barchasini “kofirlik” sifatida baholash mutaassiblarning ig‘volari bo‘lganligi vaqt o‘tishi bilan o‘z isbotini topgan haqiqatdir.

Ma’rifatparvar jadidlar siyosiy-huquqiy masalalar bilan bir qatorda milliy davlatchilik masalalariga ham jiddiy e’tibor qaratganliklari tufayli maktab va maorif tizimida islohotlar boshlandi. Milliy matbuot tashkil etildi, teatr singari tarbiyaviy ahamiyatga ega maskanlar vujudga keldi. Bularning barchasi, qisqacha aytganda, yangi adabiyotning shakllanishi va zamonaviy tafakkur maydonining yuzaga kelishiga zamin yaratdi. Shu bois jadidchilik harakati millatning o‘zligini anglash hamda mustaqillik mafkurasiga asos bo‘lib, uzoq yillik turg‘unlikdan so‘ng jamiyatni yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqish yo‘lida muhim omil bo‘ldi.

⁶ Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. - Тошкент: “Маънавият”, 2002. – Б. 6.

⁷ Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Тошкент: “Маънавият”, 2002. – Б. 4.

Abdulla Avloniy o‘zining “Tarjimayi hol” asarida: “Shul zamonda yerli xalqlar orasida eskilik-yangilik janjali boshlandi. Gazit o‘qiguvchilarni mullalar “jadidchi” nomi bilan atar edilar”⁸, - deb jadid ma’rifatparvarlarini tilga olgan.

O‘zbek dramaturgiyasiga o‘zining betakror hissasini qo‘shgan dramaturg Abdulla Badriy o‘zining 1919-yilda jadidlar masalasiga to‘xtalib o‘tib: “onlarning fikr-xayollari va muddaolari biz bechora va qashshoqlarni g‘urbatdan, ya’ni amirlar, beklar va boylarning zulmlaridan ozod qilmoq va bizlarning rohatimiz va tinchligimiz uchun harakat va taraddud qilmoqdur”⁹ - deb ta’rif bergan.

Jadidchilik shunchaki oqim emas, balki ma’rifatparvarchilik uchun kurashgan ijtimoiy, siyosiy, ma’rifiy harakatdir. Shuning uchun ham, jadidchilik jamiyatning barcha qatlamlarini o‘z mafkurasiga jalb eta olish bilan birga milliy uyg‘onish mafkurasiga aylandi. Mustaqillik uchun mislsiz kurashlar olib borib, o‘zining dastlabki amaliy natijasi sifatida Turkiston muxtoriyatini tuzishga erishdi, lekin bunga shafqatsizlarcha barham berildi. Jadidchilik harakati matbuot, maorif va madaniyatni o‘zining ijtimoiy-siyosiy maqsadlariga moslab chiqdi.

Natijada, jadidchilik harakati inqilob tusini olgach, tez orada o‘z zamonasining yetuk yozuvchi-olimlarining tadqiqot obyektiga aylandi. Masalan, Sadriddin Ayniyning 1920-yilda yozilgan “Buxoro inqilobi tarixiga materiallar” nomli asari yoki Fayzulla Xo‘jayevning 1926-yilda nashr etilgan “Buxoro inqilobi tarixiga doir” kabi asarlar shular jumlasidandir.

Turkiston ma’rifatparvarlarining shiddatli faoliyati XIX asr oxiri – XX asr boshlari, Yevropa rivojlanishining yuqori nuqtasi va Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati ortidan keskin siyosiy kurashlar avj olgan davrga to‘g‘ri kelgan. Aynan ushbu holat Turkiston o‘lkasi ma’rifatparvarlarida ijtimoiy-madaniy rivojlanishi bilan birga, mustamlakachilik siyosatiga qarshi kurashadigan milliy mustaqillik g‘oyalarini ham uyg‘otib yubordi. Pirovard natijada ma’rifatparvarlik mafkurasi o‘zida barcha ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy o‘zgarishlarni aks ettirib, rivojlanib bordi. Xalq hayotining ijtimoiy-ma’naviy mazmunini boyitib, unga taraqqiyot yo‘lini ko‘rsatdi.

Jadidchilik XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasi hayotidagi murakkab siyosiy kuchlar silsilasida milliy qadriyatlarga

⁸ Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2-жилдлик. 2-жилд. “Таржимаи ҳолим” – Т.: “Маънавият”, 1998. – Б. 288.

⁹ Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари биринчи китоб. - Т.: “O‘zbekiston”, 2008. – Б. 16.

asoslangan va progressiv yoʻnalishga ega boʻlgan taʼlimot sifatida vujudga keldi. Ijtimoiy-siyosiy, maʼnaviy-maʼrifiy harakat sifatida oʻz dasturida Turkiston oʻlkasi aholisining ijtimoiy manfaatlarini aks ettirdi. Jadidlik harakati vakillari oʻzlarining ilmiy salohiyati, fidoyiligi, insoniylik fazilatlari, ijtimoiy-maʼnaviy va siyosiy faoliyatlari bilan xalqning eng ilgʻor vakillari sifatida tarix sahnasiga kirib keldilar.

Jadidchilik harakatini obyektiv, xolisona falsafiy nazardan tadqiq qilish va uning nazariy amaliy ahamiyatini baholash imkoniyati faqat mustaqillik sharofati bilan roʻy berdi.

Aynan mustaqillik yillarida jadidchilik harakati fenomenining mazmun va mohiyatini ochib berishga bagʻishlangan tarixiy-falsafiy, adabiy-badiiy yoʻnalishdagi tadqiqot ishlar olib borilgan. Shu bilan birga faylasuf olimlarimiz tomonidan muammoga yangicha prinsipial qarashlar va mustaqil yondashuvlar shakllangan.

Shuni ham taʼkidlash lozimki, XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi milliy ozodlik, milliy mustaqillik uchun olib borilgan kurashlar jarayoniga oid masalalarni tahlil qilish va bu sohada obyektiv, ilmiy asoslangan xulosalar chiqarishda xilma-xilliklar mavjudligi koʻzga tashlanadi.

Jadidchilik murakkab rivojlanish yoʻlini, yaʼni maʼrifatparvarlikdan intellektual siyosiy salohiyatga ega boʻlgan harakatgacha boʻlgan bosqichni bosib oʻtdi. Turkiston oʻlkasining oʻsha davrda iqtisodiy taraqqiy etgan davlatlardan ortda qolishi va mustamlakachilikdan aziyat chekayotgan xalqning ogʻir ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli kabi holatlar Ularni ijtimoiy taraqqiyotning ilgʻor yoʻlini kashf etishga undadi. Oʻz davrining ziyolilari vujudga kelgan vaziyatda mamlakat qoloqligining tub sababini maʼrifatsizlikda deb bildilar. Aynan maʼrifatsizlik tufayli hukm surgan jaholatni bartaraf etishda maorif va maʼrifatni isloh qilish yoʻli toʻgʻri belgilandi. Natijada, jadidchilik harakati yoʻlboshchilari asosiy eʼtiborni maorifni isloh qilishga qaratdilar. Ushbu ijtimoiy mazmundagi islohotlarni amalga oshirishda yangi usulda oʻqitiladigan maktablar, kutubxonalar, qiroatxonalar barpo etib, ularni oʻquv darsliklari va qoʻllanmalar bilan taʼminlash, shu orqali maʼrifatparvarlik gʻoyalarini chuqur singdirish uchun faoliyat olib bordilar.

Bu davrda Turkiston oʻlkasidagi ijtimoiy-iqtisodiy va maʼnaviy hayot bu hududda maʼrifatparvarlikning yuqori bosqichi boʻlgan jadidchilik harakatining paydo boʻlishi va rivojlanishiga olib keldi. Jadidchilik fenomeni shu davrdagi sanoat, qishloq xoʻjaligining rivojlanishi, maʼnaviy hayotdagi oʻzgarishlar bilan bogʻliq boʻlsa-da, uning bir qancha yoʻnalish va bosqichga ega boʻlgan gʻoyaviy manbalari mavjudligini eʼtirof etish

zarur. Turkistondagi murakkab va ziddiyatli ijtimoiy sharoitlarda paydo bo'lgan ilg'or ijtimoiy-falsafiy tafakkur, xususan, o'zbek badiiy adabiyotiga doir asarlarda namoyon bo'ldi. Bu yangi ijtimoiy-falsafiy tafakkur, bir tomondan, o'rta asrlarga oid boshqarish usuli buzilib borayotgan, ikkinchi tomondan esa, mamlakatda yangi kapitalistik munosabatlarning rivojlanish davrida vujudga keldi. Jadidchilikka xos bo'lgan ijtimoiy-falsafiy tafakkur, tatar tarixchisi Yahyo Abdullin ta'biri bilan aytganda: “kapitalizmning dunyoga kelishi va demokratik harakatlarning ezilgan millatlar o'rtasida uyg'onishi bilan chambarchas bog'lanib ketdi. Qrim va Qozon ziyolilari o'rtasida boshlangan bu harakat tez orada Turkiston kengliklariga ham yoyildi»¹⁰.

Falsafiy manbalarda keltirilishicha, jadidchilik XIX asrning ikkinchi yarmida Bog'chasaroy va Volga bo'yi xalqlari orasida chor mustamlakachilari zulmidan norozilik harakati sifatida paydo bo'ldi va uning ta'sirida Turkiston jadidchiligi vujudga keldi. Turkiston jadidchiligining paydo bo'lishi va rivojlanishi jarayoni sabablari, jamiyatning ijtimoiy-ma'rifiy hayotidagi o'rniga obyektiv baho berish uchun amaliy-falsafiy omillar qay darajada ta'sir kuchiga ega bo'lganligini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun XIX asr oxiri va XX asrning boshlaridagi tarixiy vaziyat haqida obyektiv fikr yuritish lozim.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab chor hukumati tomonidan O'rta Osiyoni zabt etish boshlandi va o'lkada mustamlaka tartibi o'rnatildi. O'rta Osiyoda xalq ommasini ekspluatatsiya qilish kuchaydi. Chorizm maorif, mahalliy matbuot, adabiyotni yuksaltirishga qarshi qaratilgan tadbirlar ishlab chiqdi, xalqning ozodligi, erkinligi, shuningdek, dunyoviy bilim g'oyalariga asoslangan ma'rifatparvarlikka qarshi kurashdi. Bunday salbiy jarayon jadidchilik harakatini ham chetlab o'tmadi. Tadqiqotchi R.Shamsiddinov ta'kidlaydi: “Jadidchilik harakatini, uning maydonga kelish va rivojlanish bosqichlarini, umuman, jadidchilikni mustasno qilib, o'sha davr tarixini to'laligicha tiklab bo'lmaydi. Vaholanki, hozirgacha yozilgan tariximizda jadidchilik umumiy tarixiy jarayondan yulib olindi, nari borsa uni salbiy voqea, reaksiyon millatchilik harakati, deb baholab keldik”.¹¹

O'rta Osiyoda o'z hokimiyatini mustahkamlash, undan xom-ashyo manbai va tovar sotish bozori sifatida foydalanish maqsadida bu o'lkada

¹⁰ Гафуров И. Жади́длар ва жади́дчи́лик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси, 1995 йил, 17 февраль. №7 (3294) –V 1-7

¹¹ Шамситдинов Р. Жади́дчи́лик: ҳақиқат ва уйдирма. // Мулоқот, 1991 йил, 1-сон. –Б.56.

general-gubernatorlik boshqaruv tizimiga asoslangan harbiy ma'muriyat tuzildi. General-gubernatorlik 1867-yil 11-iyuldagi farmon bilan ta'sis etilgan"¹². Shu farmondan keyin harbiy gubernatorlik Turkiston o'lkasining Sirdaryo, Yettisuv, Samarqand viloyatlarida tashkil qilingan.

Turkiston general-gubernatorligi o'lka aholisining mustamlakachilik siyosatidan noroziligini teran anglar edi. Shuning uchun ham ehtimoli bo'lgan siyosiy, iqtisodiy muammolarga aloqador xalq g'alayonlarini bostirish maqsadida harbiy kuchlar shay holda saqlangan. Bularga qaramasdan, Turkistonning Rossiya tomonidan bosib olinishi o'lka iqtisodini tashkil qiluvchi avvalgi xonlik tuzumiga nisbatan birmuncha qulay sharoit yaratdi. Qo'qon xonligi tugatildi, Buxoro amiri va Xiva xonligi Rossiyaning vassaliga aylandi. Shu davrda temir yo'llar qurildi, yangi iqtisodiy aloqalar, litografiya, bosmaxonalar vujudga keldi, rus olimlari tomonidan O'rta Osiyoda turli ilmiy jamiyatlar tuzildi. Ijtimoiy hayotda muhim omillarning vujudga kelishi Turkistondagi ilg'or kishilarda yangicha hayotga intilish fikrini uyg'otdi. Ular o'lkaning ilm-fan, ma'rifat va texnika taraqqiyoti jihatidan qoloqligini, Yevropadan orqada qolib ketganligini tushunib yetdilar.

Ma'rifatparvarlik harakatlarining rivojlanib borishi orqali Turkistonda yuz bera boshlagan o'zgarishlar o'zligini anglagan mahalliy xalqning ilg'or namoyandalari orasida zamonaviy ilm-fanga qiziquvchi yosh avlodni yangi maorif tizimiga qiziqishini oshirib, yangilik sari yetaklaydigan mutafakkirlarning shakllanishiga zamin yaratdi. Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, eski tartib va qarashlarga qarshi dadil kurashgan va ma'rifatparvarlik qobiliyatiga ega bo'lgan yangi qatlam butun xalq va millatning orzu-istaklarini ifoda etish va ro'yobga chiqarish uchun qo'rqmay harakat qila boshladilar. Aynan mana shu mardonavor harakatlar sabab Turkiston ma'rifatparvarligi mamlakatni qoloqlikdan olib chiquvchi va mustamlaka siyosatiga qarshi yakdil kurashuvchi g'oyaviy harakatga aylandi.

Jadidlarning samarali faoliyatlari mahsuli o'laroq Markaziy Osiyoda ilmiy-tadqiqotga asoslangan turli jamiyatlar va ta'lim muassasalari vujudga kela boshladiki, bu keyingi ma'rifatparvarlik faoliyatlarining rivojlanib ketishiga zamin yaratdi. Shuningdek, Toshkent, Samarqand, Qo'qon, Farg'ona va Xiva kabi yirik shaharlarda telegraf, pochta va bosmaxonalar vujudga kelib, o'zbek tilida gazeta va jurnallarning chop etilishi hamda tub aholining dunyo yangiliklari va madaniyatidan

¹² Бартольд В. История культурной жизни Туркестана. – Москва.: Издательство академии наук. 1927. - С.182.

bahramand bo'lishiga erishildi. Jadidchilik chin ma'rifatparvarlik harakati bo'lib, uning tamal toshi "usuli jadid" maktablari edi. Ma'rifatparvarlar to'g'ri yo'lda edilar, chunki jamiyatni yangilashni maqsad qilgan ushbu harakat uni to'la-to'kis yangi avlodning ong-u tafakkurining yangilashdan boshlagan edilar. Shunday ekan, jadidlar jahonning taraqqiyot yo'li va zamonaviy ta'lim tizimini o'z yurtlarida joriy etishga intilgan, mamlakatni qop-qora zulmat qa'rida yorug'likka olib chiqqan yurt farzandlari sifatida e'tirof etilishi ayni haqiqatdir. Zero, jadidchilik harakatining asl mohiyatini millat va Vatan manfaati uchun kurash tashkil etib, mazkur harakat millatni tarbiyalash bilan birga ta'lim tizimining mavqeyini oshirishga xizmat qildi. Xususan, jadid namoyandalari millatning taraqqiy topishi uchun, dastavval, uning ozod va mustaqil bo'lishi lozimligini tushunib, xalqni uyg'otishga alohida e'tibor qaratdilar. Natijada, xalq o'zining Dukchi Eshon, Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Siddiqiy Ajziy, Abduqodir Shakuriy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo'jayev, Isxoqxon Ibrat, Polvonniyoz Yusupov kabi jonkuyar ma'rifatparvarlarini tanib oldi. Shulardan atoqli va eng ko'zga ko'ringan ma'rifatparvarlardan biri Abdurauf Fitrat edi.

"Abdurauf Fitrat – istiqlol adabiyotining yetuk vakillaridan biri bo'lib, u adabiyot va san'atning deyarli barcha turlarida ijod qilgan yirik mutafakkirdir. U o'zbek va fors-tojik tillarida bitgan go'zal she'rlari orqali barmoq vazniga asos solgan ijodkor sifatida ham e'tirof etiladi."

1886-yilda Buxoroda tavallud topgan Abdurauf Abdurahmon o'g'lining taxallusi Fitrat bo'lib, bu so'zning lug'aviy ma'nosi "yaratmoqlikdir"¹³. Abdurauf Fitrat yoshlik chog'larida ayrim asarlarida "Mijmar"¹⁴ taxallusini qo'llagan bo'lsa-da, keyinchalik doimiy "Fitrat"ga sodiq qolgan. Shuni ham alohida qayd etish kerakki, davr taqozosi bilan Fitratning zamondoshlari o'z asarlariga bir necha taxallus va laqablarni qo'llash yoki taxalluslarini o'zgartirishga majbur bo'lishganda ham adib o'zining ushbu taxallusidan voz kechmagan. Hattoki rasmiy hujjatlarda, davlat idoralaridagi xizmatida va hibsga olingan vaqtidagi hujjatlarda ham Fitrat nomi qo'llanilgan.

Adibning otasi savdo ishlari bilan shug'ullangan bo'lib, 1918-yilgacha Qashqarda bo'lgan. Fitrat, asosan, onasi Mustafo bibi (Bibijon) tarbiyasida bo'lgan. Mustafo bibi Sharq adabiyotini yaxshi bilgan, Bedil, Navoiy,

¹³ Болтабоев Ҳ. Фитрат ва истиқлол маънавияти. - Абдурауф Фитрат Танланган асарлар. I-Жилд. Шеърлар, насрий асарлар ва драмалар. Нашрга тайёрловчи. - Т.: "Маънавият", 2002. – Б. 5.

¹⁴ Чўғдон, хушбўй нарсалар солиб тутатиладиган идиш

Fuzuliy, Zebuniso, Uvaysiy kabi shoirlarning gʻazallaridan xabardor boʻlgan. Boshlangʻich tarbiyani diniy maktabda olgan Abdurauf Fitrat keyinchalik, Buxorodagi mashhur “Mirarab” madrasasida tahsil olgan. Fors va oʻzbek tillarida mukammal ijod qilish bilan birga arab tilini ham chuqur egallagan Abdurauf Fitrat jadidchilik harakati vakillari faoliyatiga qiziqib, uning ashaddiy targʻibotchilaridan biriga aylangan. Fitrat arab, fors, turk tillarini mukammal bilganligi tufayli Sharqning buyuk allomalari ijodini yaxshi oʻzlashtirgan. U dastlab, jadidlar faoliyatiga qarshi boʻlganligi, keyinchalik esa yangi usul maktablari va jadidchilikka qiziqish ortganini oʻz asarlarida qayd etgan. Fitratning hayot va ijodi turli manbalarda turlicha yoritilgan boʻlib, uning 1909-yilgacha boʻlgan hayot yoʻli koʻproq chalkashtirib yuboriladi.

Abdurauf Fitrat Turkiyada tashkil etilgan “Buxoro taʼlimi maorifi” uyushmasida faoliyat yuritgan davrida (1911 yy.) oʻzining “Sayha” (“Chorlov”) nomli ilk sheʼriy toʻplamini chop ettirgan. Shuningdek, Fitratning “Sayyohi hindi”, “Munozara” nomli asarlari ham shu yillarda Turkiyada nashr etilgan. Manbalarga koʻra, Abdurauf 1909-1913-yillarda Turkiya dorilfununida tahsil olgan davrlaridan boshlab “Fitrat” (zukko, dono, bilimdon) taxallusini olgan. Fitrat ijodi bilan shugʻullangan tadqiqotchilarning eʼtirof etishicha, Fitrat yosh boʻlishiga qaramasdan Buxoroning oʻsha davr adabiy yoʻnalishida yetarli darajada mashhur boʻlgan. Abdurauf Fitrat toʻgʻrisidagi bizgacha yetib kelgan ilk ishonchli maʼlumotlar mutafakkirning asarlaridan tashqari zamondoshlari boʻlmish Neʼmatulloh Muhtaram, Sadriddin Ayniy hamda XX asr boshlarida Turkistonda yashagan olim va davlat arbobi Zaki Validi Toʻgʻonning xotiralari va ilmiy asarlarida ham qayd etilgan¹⁵.

Abdurauf Fitratning yoshlik yillari toʻgʻrisida bir necha tadqiqotlarda maʼlumotlar keltirilgan. Jumladan, Boris Alekseyevich Pestovskiyning “Oʻzbek teatri” nomli asarida: “Fitrat oʻn sakkiz yoshlariga qadar Buxoroyi sharifda tahsil olib, soʻngra Sharqda Turkiya, Hindiston, Arabistonga, keyinchalik Rossiyaning Moskva va Sankt-Peterburg kabi shaharlariga sayohat qilib bilimlarini oshirgan”¹⁶, - deb maʼlumot berilgan. Ushbu maʼlumotlar Abdurauf Fitratning 1904-yilgacha Buxoroda tahsil olib, keyin Haj safarini amalga oshirganligini tasdiqlaydi. Chunki shoir va tazkiranavis Neʼmatullo Muhtaram oʻzining “Tazkirat ush-shuaro” asarida

¹⁵ Болтабоев Х. Фитрат ва истиқлол маънавияти. - Абдурауф Фитрат Танланган асарлар. I-Жилд. Шеърлар, насрий асарлар ва драмалар. Нашрга тайёрловчи. - Т.: “Маънавият”, 2002. – Б. 7.

¹⁶ Пестовский Б.А. Узбекский театр. - Ташкент: Наука и Просвещение, 1926. – С. 126.

Abdurauf Fitratni “Hoji Mullo Abdulrauf”¹⁷ deb tanishtiradi. Yosh buxoroliklar tarkibida Turkiyada tahsil olgan Fitrat Turkistonga mashhur shaxs sifatida qaytib kelgan. Fitratning 1911-1912-yillarda Istanbulda nashr qilingan “Munozara” va “Bayonoti sayyohi Hindiy” kabi ilk nasriy asarlari hamda “Sayha” nomli she’riy to‘plami nafaqat Buxoro, balki butun Turkiston jadidlarini shijoatga otlantirgan. Sadriddin Ayniy Fitratning birgina “Munozara” asari o‘z davrining taraqqiyotiga g‘oyat kuchli va samarali ta’sir ko‘rsatganligini qayd etgan.

Jadidchilik harakatining faol vakili sifatida 1909-1913-yillarda Turkiyaning Istanbul shahrida tahsil olgan Abdurauf Fitrat Turkiston xalqi hayotini ham o‘zgartirishga harakat qilgan. U o‘zining “Hindistonda bir farangi ila buxorolik bir mudarrisning bir necha masalalar hamda usuli jadida xususida qilgan munozarasi” nomli ilk kitobini Buxoro amiri bu yerda nashr etishga ruxsat bermagach, 1909-yilda Istanbulda nashr ettiradi. Mazkur asar Istanbulda nashr etilganligiga qaramay fors tilida yozilgan va atoqli fan namoyandalaridan sanalgan Hoji Muin tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan. 1911-1913-yillarda mazkur asar “Turkiston viloyatining gazetisi”da nashr etilgan.

Bundan tashqari, Abdurauf Fitrat musiqashunos olim sifatida “Shashmaqom”, “O‘zbek klassik musiqasi hamda uning tarixi”, “Sharq musiqasi” kabi tadqiqotlarni ham yaratgan¹⁸.

O‘zbek adabiyotining namoyandasi, fan va madaniyatning yirik vakili, shoir va qomusiy bilimga ega olim, o‘qituvchi, tilshunos va betakror dramaturg, jurnalist va ma’rifatparvar shaxs sifatida shuhrat qozongan Abdurauf Fitrat 1925-yilda eski o‘zbek alifbosida “O‘zbek tili qoidalari bo‘yicha tajriba” darsligini yaratgan. Uning ilmiy merosi boy va rang-barang bo‘lib, asarlari XX asrning 30-yillariga qadar bir necha marotaba qayta nashr etilgan. Fitratning o‘zbek tili grammatikasini yanada boyitishga bo‘lgan hissasi beqiyos bo‘lib, uning asarlari o‘zbek tilini mukammal o‘rganish uchun asos bo‘lib xizmat qilgan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston xalqlari uchun tarixiy taraqqiyot oson kechmaganligining yana bir isboti imlo yozuvlari yoki harflarning ikki marotaba almashtirilganligidadir. Yangi yozuvga birdaniga ko‘nikish oson kechmagan. Bu esa, o‘z navbatida, mustamlakachi sho‘rolarga xalqni osongina savodsizlik va qoloqlikda ayblashga, unutilmas an‘analari va urf-odatlarining kamsitilishiga,

¹⁷ Қаранг: Неъматулла Мухтарам. Тазкират уш-шуаро. - Душанбе: Дониш, 1975. – Б. 39.

¹⁸ Abdurauf Fitrat. O‘zbek klassik musiqa va uning tarixi. - Toshkent.: “Fan” nashriyoti, 1994-yil, - B.56.

davlatchilik borasidagi strategiyalarning noto‘g‘ri deb e‘tirof etilishiga zamin yaratgan.

1913-yilda Istanbulda tahsil olgan Abdurauf Fitrat 1921-1922-yillarga kelib bir qator yuqori lavozimlarda faoliyat yuritgan. Taqdir taqozosi bilan 1923-1924-yillarda Moskva va Leningradda yashab, Sharq tillari institutida faoliyat yuritgan, Abdurauf Fitrat turk, arab, fors tillari va adabiyotidan tahsil bergan. U o‘zbek tilshunoslari orasida ilk bora Leningrad dorilfununi professorligiga saylangach, tilshunos olim sifatida o‘zbek tilining qoidalari to‘g‘risidagi o‘zining “Sarf” va “Nahv” asarlarini yaratgan. Fitrat asarlarining joziba kuchi, teran ma‘nosi keng qamrovli. U tarixshunoslik va sharqshunoslik sohalariga oid fors tilida bir necha maqola va risolalar ham yaratgan. Shuningdek, Abdurauf Fitratning o‘zbek tilshunosligiga qo‘shgan hissasi shundaki, u arab, fors va turkiy tillardan foydalanib, o‘zbek tilshunosligidagi ot, sifat, fe‘llar, yordamchi so‘zlarni aniqlash muammolarini yoritgan.

Tadqiqotlarda Abdurauf Fitratning ijodi “XX asr 20-yillari o‘zbek tilshunosligining noyob namunalari, o‘tmishning o‘lmas manbalari va zamonaviy tilshunoslik o‘rtasida mustahkam ko‘prik sifatida” e‘tirof etilgan. Abdurauf Fitrat ijodi benihoya serqirradir. U xalq dardi bilan yashab, istiqlolni orzu qilgan va milliy mustaqillik tomon intilib, qatag‘on qurboni bo‘lgan o‘zbek adiblarining eng namunalisidir. Fitrat ijodining xilma-xilligi uning tafakkur doirasi kengligi, serqirra ijodkor va chinakam bilim sohibi ekanligini yana bir bor namoyon etadi. Abdurauf Fitratning o‘zbek va fors-tojik tillaridagi asarlari o‘ziga xos uslubda yozilgan bo‘lib, hikoya va qissalari XX asr adabiyotining yangicha yo‘nalishlarini ochib bergan.

1918-yilda Toshkentga kelgan Fitrat o‘z atrofiga yoshlarni yig‘ib “Chig‘atoy gurungi”ni tashkil qilgan. Ushbu jamiyat uch yil faoliyat olib borganligiga qaramay, o‘zbek tili va adabiyotini rivojlantirish borasida yangi yo‘nalishga asos solgan. Zamonaviy tadqiqotlarda mazkur jamiyat faoliyati O‘zbekiston tarixidagi mahalliy ziyolilar tomonidan tuzilgan birinchi ilmiy-tadqiqot jamiyati sifatida e‘tirof etilib, hozirgi kundagi O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori institutining tamal toshi bo‘lganligi ta’kidlanadi. 1920-1923-yillar davomida yangi tuzilgan Buxoro hukumati tarkibida turli yuqori lavozimlarda faoliyat yuritgan Abdurauf Fitrat turli siyosiy ayblovlar bilan lavozimidan chetlashtirilgan. Shundan so‘ng mutafakkir umrining oxiriga qadar faqat ilmiy faoliyat bilan shug‘ullangan. Abdurauf Fitrat Moskvadan qaytib kelgach, Buxoro,

Samarqand va Toshkent universitetlarida tahsil berib, O'zbekiston Davlat ilmiy-tadqiqot instituti, Til va adabiyot instituti hamda O'zbekiston Fanlar qo'mitasida beminnat faoliyat yuritadi. Mazkur yillar oralig'ida Fitrat ko'plab she'rlar, pyesalar va bir qancha teran ilmiy asarlar yozib qoldirgan. Shunga qaramay, Fitratning millatparvarligi bolsheviklar va Sho'ro hukumati rahbarlariga yoqmagan va uni boshqa ma'rifatparvarlar qatori millatchilikda ayblay boshlagan.

1920-yilning ikkinchi yarmidan boshlab Sho'ro hukumati siyosatida erkin fikrning torayib borishi va jadidchilarga bo'lgan xusumatning kuchayishi, ziyolilarni qoralash boshlangach, bu holat Fitratni ham chetlab o'tmagan. Har bir hodisaga sinfiy-partiyaviy yondashish kuchayib, uzoq vaqtlik qiynoqlardan so'ng Fitrat ham "millatchi", "xalq dushmani" va "vatan xoini" singari to'qima ayblovlar bilan ayblangan. Bu to'g'risida Fitratning o'zi "Men o'zbek millatchisi bo'lgan zamonlarda har vaqt Sho'ro hukumatining kommunistik firqasiga xayrixoh bo'lib turdim", deb qayd etgan. Shunga qaramay, 1937-yili aprelda hibsga olingan Abdurauf Fitrat 1938-yilning 4-oktabrida boshqa ma'rifatparvarlar qatori vahshiylarcha otib tashlangan.

Qatag'on yillarida, aniqrog'i, 1938-yil 4-oktabrda ko'p yillik istibdodga qarshi chiqqan, zamon bilan hamnafas yurgan va xalqni ma'rifatparvarlikka chorlagan bir guruh yurt o'g'lonlari Vatan xoini tamg'asi ostida hech qanday sabab va so'roqsiz qatag'on qilindi. Ushbu mudhish kun O'zbekiston tarixidagi eng qayg'uli kunlardan biri sifatida tarixga muhrlandi. Chunki o'sha kuni SSSR Oliy sudi Harbiy kollegiyasi qarori bilan ushbu kun otuvga hukm qilinganlar orasida Cho'lpon, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy kabi ko'plab zabardast ma'rifatparvarlar (manbalarga ko'ra jami hisobda 730 nafar) shaxslar "Oliy jazo" - otuvga hukm qilingan. Qatag'on qilinganlarning aksariyatini aynan ziyolilar, davlat arboblari, yozuvchilar, shoirlar, ilmiy soha vakillari tashkil etgan. Eng achinarlisi, ushbu ma'rifatparvarlarni otish haqidagi hukm bir kun keyin, ya'ni 1938-yil 5-oktabrda chiqqan bo'lib, 1957-yilda Sobiq Ittifoq Oliy sudining harbiy kollegiyasi 1938-yil 5-oktabrdagi hukmni bekor qilgan va Fitratni aybsiz deb e'lon qilgan. Faqatgina 1954-yilga kelib, Stalin vafotidan so'ng qatag'on qurbonlarining pok nomlari oqlash masalasi ko'tarilib, natijada qurultoylarda Abdulla Qodiriy, Fitrat, Cho'lpon kabi ma'rifatparvarlarning nomlari ilk bor tilga olinib boshlandi.

1985-yilga kelib Fitrat asarlariga xolisona yondashish imkoniyati vujudga kela boshladi. Matbuotda bosiladigan maqolalarda Fitrat nomi oqlana boshlandi. Fitrat ijodida ming yillar osha yonma-yon yashab

kelayotgan o‘zbek-tojik madaniy merosidagi mushtarak jihatlar o‘z aksini topgan bo‘lib, o‘zbek adabiyotining tarixiy taraqqiyotini rivojlantirgan. Abdurauf Fitrat serg‘ayrat olim va tashbuskor ijodkor sifatida o‘z davrida shuhrat qozongan, keyinchalik yo‘qlik olamiga sho‘ng‘ib ketib, tarix qatlarida unutilib qolgan ko‘plab shoirlarning ilmiy merosini qayta tiklagan. Jumladan, Afrosiyob tarixidagi Alp Er To‘nga marsiyasidan Yassaviygacha, Yusuf Xos Hojibdan Turdi Farog‘iy, Boborahim Mashrab va Cho‘lpongacha bo‘lgan allomalar tarixini muxtasar yoritgan. Shuningdek, Fitrat yangi o‘zbek adabiyotshunosligi ilmining tamal toshini qo‘ygan. Aniqrog‘i, “Adabiyot qoidolari” va “Aruz haqida” nomli asarlari orqali o‘zbek adabiyoti estetik tafakkurini yangi bosqichga olib chiqqan hamda o‘z zamonining yetakchi mutaxassisi sifatida shuhrat qozongan.

§ 1.2. Abdurauf Fitratning falsafiy-ijtimoiy va ma’rifatparvarlik qarashlarining shakllanishi omillari

Turkistondagi ma’rifatparvarlikning rivojlanishiga Qrim, Tatariston, Ozarbayjondan kirib kelgan ilg‘or falsafiy g‘oyalar ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. Turkistonda bu ilg‘or falsafiy g‘oyalarni targ‘ib qilish zarurligini anglab yetgan ziyolilar jadidlar edi. Ularning shu davrdagi ma’naviy jasoratlarining namunasi shundaki, XX asr boshlaridagi mustamlakachilik zulmiga qaramay, xalqimizni milliy uyg‘onish va erkinlik sari yetakladilar. “Jadidlar tomonidan amalga oshirilgan bu ulkan harakatni o‘ziga xos ma’naviy jasorat namunasi, deb aytsak bo‘ladi”¹⁹. Ularning fikricha, yevropacha ta’lim yo‘lini egallash orqali jahon madaniy taraqqiyotiga erishish mumkin. Shu bilan birga, avlodlardan qolgan boy madaniy-ma’naviy, falsafiy merosni o‘zlashtirish ham yuqoridagilarni qay darajada egallashga bog‘liqdir. Chunki Sharq ma’rifatparvarligida umuminsoniy qadriyatlar mazmunini o‘zlashtirish, har qanday yangilikni tarixiy meros sifatida qabul qilish o‘ziga xos xususiyatga ega. Ana shu asosda jadidchilik harakatiga mos tafakkur ham shakllana boshladi. “XIX asr oxiri – XX asr boshlarida keng tarqalgan ma’rifatchilik harakati xalqimiz tarixida milliy ongni o‘stirish, uni ijtimoiy taraqqiyotning yuqori pog‘onalariga olib chiqish yo‘lida qilingan beminnat va fidoyilarcha urinishlar edi. Bu harakat tariximizning eng yorqin sahifalaridan biri bo‘ldi. U ayovsiz kurashlar, muvaffaqiyat va mag‘lubiyatlar, quvonch va

¹⁹ Каримов И.А. Миллий театримиз – ифтихоримиз // Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. - Т.10. –Тошкент.: Ўзбекистон, 2002. – Б.55.

fojialar bilan to'la"²⁰ edi. Turkistondagi murakkab tarixiy vaziyat jadidchilik harakatining shakllanishi va rivojlanishi, faoliyati ko'lamiga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi.

Jadidchilar falsafiy tafakkurining mohiyati o'sha davr tarixiy vaziyatlari bilan bog'liq ekanligi nazarda tutilsa, tasodifan, bir soniyada paydo bo'lib qolmaganligiga amin bo'lish mumkin. Jadidchilik namoyandalari dunyoqarashi ham shu davrda sodir bo'layotgan ijtimoiy jarayonlar bilan uzviy bog'liq ravishda vujudga keldi.

Ular dunyoqarashining negizi inqilob bilan emas, balki islohot yo'lidan borib, ilm-ma'rifatni, keng ko'lamda yuksaltirish orqali milliy taraqqiyotga erishishdan iborat edi. Buning sababi, Turkiston taraqqiyoti darajasi bo'yicha Yevropa davlatlariga nisbatan orqada qolib ketgan, rivojlangan mamlakatlar o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy sohada vujudga kelgan raqobatga dosh bera olmay, chor Rossiyasi mustamlakasiga aylangan edi. Taraqqiyparvar jadidlar bunday ijtimoiy vaziyatni teran anglaganliklari uchun Turkistonni jahon sivilizatsiyasi tizimidagi rivojlangan davlatlar qatoriga olib chiqishning yagona yo'li dunyoviy ilm-fan va texnikani taraqqiy ettirish, deb bilar edilar.

Turkiston jadidlari mamlakatni qoloqlik, tarqoqlik, savodsizlik botqog'idan faqat ma'rifat, maorif orqali qutqarish mumkinligini tushunib yetganliklari uchun asosiy sa'y-harakatlarini yangi usuldagi maktablarni tashkil qilish, ularning faoliyati va shaklini takomillashtirishga qaratdilar. Yangi usuldagi maktablar tashkil etilishini Turkistonning ishbilarmon doiralari va ilg'or ma'rifatparvar ziyolilar qo'llab-quvvatladilar. Bu maktablar, asosan, boshlang'ich ta'lim o'quv yurtlari bo'lib, ularda to'rt yoki olti yillik ta'lim berilar edi. Dastlab, Husaynov mablag'i hisobiga 1893-yili Samarqandda, 1898-yili Qo'qonda Salohiddin domla, 1899-yili Toshkentda Munavvar Qori, Andijonda Shamsiddin domla tomonidan jadid maktablari tashkil etildi. 1900-yili Buxoroda Jo'raboy qori tomonidan yangi usuldagi maktab tashkil etildi. Mahmudxo'ja Behbudiy 1903-yili Rajabamindagi Abdulqodir Shakuriyning yangi usuldagi maktabini "Qo'shhovuz" mahallasidan o'z hovlisiga ko'chirib keldi va bu maktabga beg'araz yordam berdi²¹. 1905-yilda Mahmudxo'ja Behbudiy yangi usul maktabini Samarqandning "Kaftarxona" qishlog'ida ochdi.

²⁰ Бегматов А. Маърифатчилик ва диний ақидапарастлик // Жамият ва бошқарув, 2002 йил, 2-сон. – Б.17.

²¹ Бехбудий М. Самарқанд мактаби ҳақида. // Туркистон вилоятининг газетаси, 1908 йил 30 январь сони.

Ma'rifatparvar jadidlardan Hoji Muin va Shakuriylar ushbu maktabda dars berdilar²².

Yangi usuldagi maktablarni bitirib chiqqan mansub yoshlar o'qituvchilikka jalb qilingan. Bu yangi usul maktablarining mutasaddilari muallimlikka qabul qilinganlar oldiga muayyan talablar qo'yishgan. Jumladan, Samarqandda tashkil qilingan yangi usuldagi maktabda ishlash uchun besh nafar muallim kerakligi haqida "Oyina" jurnalida quyidagi mazmunda e'lon bosilgan edi: "...Muallimlarning turkistoniy bo'lishi shart bo'lib, yana ushbu nimarsalarni bilmog'i lozim kelur: Qiroati Quro'ni karim, ma'a tajviya (Qur'on o'qish qoidasi), savodi forsiy va o'zbaki, hisobdan e'moli arba'a (to'rt amal), o'rta qismg'a xat yozmoq, amaliyoti islomiya, zaruriyoti diniyya, aqidai ahli sunnat va jamoatdan xabardorlik, nos, chilim, popirus, ko'knorg'a chid va og'ushta emaslik va ham yamon axloq ila mashg'ul bo'lmaslik shartdur..."²³.

Abdurauf Fitrat ijodining dastlabki davri Turkiston o'lkasida inqilobiy harakatlar kuchaygan davrlarga to'g'ri kelganligi sabab, o'zining 1913-yilda fors-tojik tilida yaratgan "Munozara" asarida Buxoro amirligidagi diniy jaholat Yevropa davlatlaridan orqada qolganligi sabablarini yoritgan. Yevropa fani va madaniyatini targ'ib qilib, ma'rifatparvarlik faoliyatini davom ettirgan.

"Hurriyat" gazetasini tashkil etgach (1917-y.), xalqni mustaqillik tomon kurashga da'vat etadigan o'zining ommabop she'r va maqolalarini nashr ettirib borgan. Jumladan, "Men sen uchun tug'ildim, sen uchun yasharman, sening uchun o'larman, ey turkning muqaddas o'chog'i!"²⁴, degan shiori Turkiston o'lkasining ozodligi uchun mas'ul bo'lgan barcha ma'rifatparvarlarni birlashtirgan.

Bundan tashqari, Abdurauf Fitratning "Sharq", "Mirrix yulduziga", "Behbudiyning sag'anasini izlab", "Shoir" kabi bir necha she'rlari 1922-yilgi "O'zbek yosh shoirlari" nomli to'plamda nashr ettirilgan bo'lib, ushbu she'riy to'plamlarda ham Fitratning millatparvarlik va vatanparvarlik faoliyati ufurib turgan. Abdurauf Fitrat o'zining "Abulfayzxon", "Shaytonning tangriga isyoni", "Vose' qo'zg'oloni" va

²² Ўзбекистоннинг янги тарихи. //Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тузувчилар: Содиқов Х., Шамситдинов Р., Равшанов П ва бошқалар... –Тошкент.: Шарк, 2000. –Б.169-170.

²³ Маҳмудхўжа Беҳбудий. Бизни кемиргувчи иллатлар «Ойна» журнали, 1915 йил, 13-сон. – Б.219.

²⁴ Мирвалиев С, Шокирова Р. Ўзбек адиблари. "Фитрат". Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси "Фан" нашриёти, 2007 йил, - Б-20.

“Arslon” kabi dramalarida jamiyatdagi diniy fanatizmning millatning ijtimoiy-ma’naviy taraqqiyotiga to’siq bo‘layotganligini ochib beradi.

Yirik adabiyotshunos olim sifatida ham tanilgan Abdurauf Fitratning “Aruz haqida”, “Adabiyot qoidalari” kabi ilmiy risolalari va “Eski o‘zbek adabiyoti namunalari” nomli tazkiralari, shuningdek, Umar Hayyom, Abulqosim Firdavsiy, Alisher Navoiy, Mirzo Bedil haqidagi maqolalari o‘zbek adabiyotshunosligi fani tarixini boyitishga xizmat qilgan.

Abdurauf Fitratning ilmiy asarlari quyidagilardir: ilk she’riy to‘plami “Sayha”, ya’ni “Faryod” (1912-y.), “Uchqun”, “Doston”, “She’rlar”, “Sharq”, “Mening tunim”, “Yigit”, “Bir oz kul”, “Yurt qayg‘usi”, “Qiyomat”, “Begijon” (1916-y.), “Abo Muslim” (1916-y.) “Temur sag‘anasi” (1918-y.), “O‘g‘uzxon” (1919-y.), “Chin sevish”, “Hind ixtilolchilari” (1923-y.), “Arslon” (1925-y.), “Abulfayzxon” kabi dramatik asarlar, “O‘zbek adabiyoti namunalari” (1928-y.), “Aruz haqida” (1935-y.), “Hind sayyohi qissasi” (1912-y.), “Tilimiz” (1919-y.) kabi asarlar, “Me’roj” (hikoya), “Oq mozor”, “Qiyshiq eshon”, “Hind sayyohi bayonoti” (fors-tojikcha, 1912-y.), “Rahbari najot” (1915-y.), “Oila” (1916-y.), “Vayron bo‘lgan qabrlar”, “Amir Olimxon” kabi risolalar, “Adabiyot qoidalari” (1926-y.), “XVII asrdan so‘nggi o‘zbek adabiyotiga bir qarash”, “Firdavsiy zamoni va muhiti”, “Ahmad Yassaviy”, “Navoiyning forsiy shoirliği va uning forsiy devoni to‘g‘risida”, “Bedil”, “Mashrab”, “Fors shoiri Umar Hayyom”, “O‘zbek shoiri Turdi”, “Hibat ul-xaqoyiq” kabi ilmiy-tadqiqotga oid maqolalar hamda “Yopishmagan gajaklar” (1929-y.), “Siyosiy hollar”, “Muxtoriyat”, “Turkistonda ruslar”, “Angliz va Turkiston”, “Sharq siyosati” kabi publisistik maqolalar.

Abdurauf Fitratning deyarli barcha asarlari dolzarb mavzularga bag‘ishlangan bo‘lib, ularda o‘z zamonining muammolari ilgari surilganligi o‘sha davr mutafakkirlari tomonidan alohida e’tirof etilgan. Masalan, uning “Munozara” asari yozuvchi va olim Sadridin Ayniy tomonidan “bu asar davr taraqqiyotiga g‘oyat kuchli va samarali ta’sir ko‘rsatdi”, deb e’tirof etilgan bo‘lsa, “Mirrix yulduziga” nomli she’rida istiqlol va ozodlik ruhi tarannum etilib, sotqin, ikkiyuzlamachi, zolim kishilar qoralangan. Shu sabab mazkur she’r mustaqillikka qadar millatchilik ruhidagi asar sifatida baholangan. Shuningdek, “Ittifoq etaylik” (1917-y.) nomli maqolasida: “...Qo‘lni qo‘lga beraylik, haq yo‘linda, din yo‘linda, millat yo‘linda jadidimiz, qadimimiz, mullamiz, boyimiz va avomimiz bir yerga to‘planaylik, bir-birimizga ko‘makchi va madadkor bo‘laylik”,²⁵ - deb xalqni birlashishga chorlagan.

²⁵ Абдурауф Фитрат. Иттифоқ этайлик //Хуррият. – 1917 йил, 25 июль. – С-25.

Fitrat zo‘r adabiyotshunos, kuchli nazariyotchi va o‘tkir tilshunosdir. Fitratning Umar Hayyom, Firdavsiy, Yassaviy, Navoiy, Muhammad Solih, Bedil, Mashrab, Turdi, Furqat, Muqimiy, Nodira to‘g‘risidagi yozgan kitob va maqolalari o‘zbek adabiyotshunosligida o‘chmas voqea bo‘lib qoldi. Ayniqsa, “Tilimiz” nomli maqolasida bitta “bil” o‘zagidan to‘qson sakkizta so‘z yasash mumkinligini va turkiy tilning so‘z boyligi fors, arab tillariga nisbatan ko‘proq ekanligini isbotlab bergan mutafakkirdir. Shu bilan birga tilimiz hozirda o‘z mavqeiga ega emasligini afsus bilan bayon etadi.

Fitrat ko‘p qirrali va sermahsul ijodkordir. Uning ilmiy merosi va ijtimoiy faoliyati xalqni jaholat, turg‘unlik, g‘aflatdan uyg‘otish, ilm-ma‘rifatga chorlash, erkin, ozod, baxt-saodatli hayotga va milliy mustaqillikka chorlashga qaratilgan edi. Fitrat o‘zbek xalqining o‘zligini tanishi, ota-bobolari kabi ulug‘vor kashfiyotlar qilishga, birlashgan, kuchli, qudratli davlat tuzishga va dunyoning ilg‘or madaniy mamlakatlariga yetib olishga chaqirgan. Buxoroning o‘sha davrdagi arboblardan bo‘lgan Fayzulla Xo‘jayev: “Buxoro mustaqilligi g‘oyasi yorqin milliy shaklda birinchi bor ifodalab berilishida edi”, - deb Fitrat ijodiga ta‘rif bergan.

Fitratning she‘riy to‘plamida Vatanga muhabbat, xalqning g‘am-g‘ussasiga achinish va zulmdan qutulishga undash g‘oyalari ilgari surilgan. Masalan:

Bayt:

Ham mohi mangu osoyishi, izzatu sharafi man,

Ham Ka‘bai man, qiblai man, chamani man.

Tarjimasi:

U mening osmondagi oyim, izzatu sharafim,

Ka‘bam, sajdagohim, jonu tanimdir.

Abdurauf Fitratning muhim xizmatlaridan yana biri o‘zbek dramaturgiyasini yuksak pog‘onaga olib chiqqanligidir. Shu sababli Fitrat zamonaviy adabiyotshunoslik ilmining asoschisi sifatida tarixga kirgan. Shuningdek, Fitratning falsafiy-tanqidiy qarashlari o‘z zamonasi uchun har bir masalada qanchalik dolzarb hisoblansa, bugungi falsafiy tafakkurning yuksak rivojlangan pallasi uchun ham juda ko‘p jihatlari bilan namuna bo‘la oladi. Mutafakkirning badiiy va ilmiy merosi o‘zbek adabiyoti va davlatchiligining taraqqiyotiga salmoqli hissa bo‘lib qo‘shiladi.

Abdurauf Fitratning adabiy asarlari, xususan, uning dramaturg sifatidagi faoliyati zamondoshlari tomonidan yuksak e‘tirof etilgan. Ayniqsa, “O‘g‘uzxon”, “Chin sevish”, “Abulfayzxon” kabi dramalarida milliy mustaqillik uchun kurash g‘oyalari tarannum etilganligi sabab o‘z

davrida katta shuhrat qozongan. Mutafakkir o'z dramalarida asar qahramonlari tilidan o'z dard-u hasratlarini quyidagicha e'tirof etgan: "Ovrupo ishlarini o'rganmak albatta kerakdir. Ovrupoda o'qimoq ovrupolilarni insofli, adolatli deb maqtamoq uchun emas, balki ulardan o'zimizni saqlamoq, tishli-tirnoqli bo'lish uchun kerakdir"²⁶.

Abdurauf Fitrat ilk bora tarixiy drama janriga asos solgan mutafakkir sifatida "Abulfayzxon" va "Abo Muslim" kabi dramalari orqali tarixni yoritar ekan, o'tmishdagi voqea-hodisalarning mazmun-mohiyatini tarixiy shaxslar obrazi orqali, qolaversa, ularning ayanchli taqdirlari misolida qayta jonlantirishga harakat qiladi. Ulardan zamon uchun kerakli xulosalar chiqarishga muvaffaq bo'ladi. Fitratning hayoti va ijodiy faoliyati tarixning eng qaltis damlarida millat va Vatanga xizmat qilib, xalqni hurriyat tomon yetaklaganligi mutafakkir ma'rifatparvarligining yorqin namunasidir. Har qanday holda ham xalq bilan birga bo'lish, uning manfaatini har narsadan ustun qo'yish va har narsadan muqaddas bilish Fitrat shaxsiyatiga xos xususiyatlardandir.

Turkiyadan tahsil olib qaytgan Abdurauf Fitratning 1915-1916-yillarda maorifga doir bir qator dolzarb asarlari nashr etilgan bo'lib, "Oila", "Rahbari najot", "Qisqacha islom tarixi" kabi asrlar shular jumlasidandir. Shuningdek, Abdurauf Fitratning 1920-yilda "Chin sevish", "Abo Muslim" dramalari sahnaga olib chiqilgan.

Abdurauf Fitrat o'z maqolalarida G'arbga bo'lgan munosabatini ifodalar ekan, uning haqiqiy jirkanch siyosatini ochib tashlaydi. Jumladan, "bir vaqtlar Sharqg'a madaniyat maktablari, insoniyat madrasalari ocharmiz degan bahona bilan kirib kelib, Turkistonni qonga botirgan, uning yuzini toptagan bosqinchilar jirkanch va nomaqbul ishlardan boshqa bir narsa olib kelmadi", - deb ta'kidlagan. Fitrat o'z maqolalarida mustamlakachilarning asosiy maqsadlari qo'l ostiga olingan mazlum xalqlarga "madaniyat berish", "maorif tarqatish", "taraqqiy ettirish" emas, balki axloqni buzadigan ishlarni o'rgatish va oxir oqibatda "bizni ishdan chiqarib va o'z qo'llarig'a muhtoj qilib qo'yishga intilishdir", deb yozadi. Ma'rifatparvar allomalarning so'zsiz qatl qilinayotgan siyosiy qatag'onlar davrida hech narsadan tap tortmay bunday fikrlarni yozishi Fitratni erkin fikr yuritadigan qahramon shaxs sifatida namoyon etadi.

XX asr boshlaridayoq o'zining she'rlari bilan ijod ahliga tanilgan Abdurauf Fitrat haj safarini amalga oshirib, Sharq mamlakatlari bo'ylab sayohat ham qilgan. O'zining asosiy tahsili va ijodini Turkiyada davom

²⁶ Қосимов Б. Истиқлол фидойилари. - Тошкент: Шарқ, 1994. — Б.106

ettirgan Abdurauf Fitrat “Munozara” nomli ilk asarini ham Istanbulda nashr ettirib, uni turli yo‘llar bilan Buxoroga olib kelgan²⁷.

Yapon olimi Hisao Komatsuning ma’lumot berishicha, “Munozara”, dastlab, 1911-yilda Istanbulda fors tilida nashr etilgan, so‘ngra Toshkentda o‘zbek va rus tillarida qayta nashr etilgan²⁸. “Munozara”da, asosan, yosh buxoroliklar tashkil etgan birinchi fors tilidagi “usuli jadid” maktabining faoliyati va uning atrofida yuzaga kelayotgan nizoli holatlar aks ettirilgan.

Abdurauf Fitratning “Munozara” nomli asari yangi usul maktablariga bag‘ishlangan bo‘lib, mazkur asar Buxoroda yangi usul maktablarining qayta ochilishiga zamin yaratgan. “Munozara” asarining mazmun mohiyatini yosh buxoroliklar tashkil etgan birinchi “usuli jadid” maktablarining faoliyati va atrofida nizoli voqealar qamrab olgan. Abdurauf Fitrat o‘zining mazkur asari xususida 20 yildan so‘ng o‘zining bir maqolasida quyidagicha ma’lumot qoldirgan: “1908-yilda yozgan bir asarimda Buxoro xonligida hukm surgan diniy taassubni va shunga tayangan idora usuli, hibs qilish, o‘ldirish, toshbo‘ron qilish kabi kundagi odatlarni yozgan edim. U zamonlarda kitob yozishning o‘zi “kofirlik” edi. Men shu vaqtlarda birinchi asarimni yozdim. Buxoroning idora usulini, ta’lim-tarbiya usulini, ko‘plab rasmiy idoralarni tanqid qildim”²⁹, - deb qayd etadi.

“Munozara” asari Istanbulda chop etilib, turli yashirincha yo‘llar bilan Buxoroga olib kelingan. Ushbu asar shunchalik darajada mashhur bo‘lganki, uning asl forsha matnini hatto 1914-yilda Rossiya imperiyasi hududiga olib kirish ham taqiqlab qo‘yilgan.

“Munozara” asari Mahmudxo‘ja Behbudiyning yaqin izdoshlaridan bo‘lgan Hoji Muin ibn Shukrulloh tomonidan o‘zbekchaga tarjima qilinib, 1913-yili kitob shaklida Toshkentda chop etilgan. Bu haqda Abdurauf Fitratning o‘zi bir maqolasida bunday iqtibos keltirgan: “Munozara”ni Hoji Muin (1883–1942) o‘zbek tiliga tarjima qildi va asar, dastlab, 1912-yili Turkiston viloyatining gazetida, 1913-yili kitobcha shaklida Toshkentda bosilib chiqdi”³⁰.

²⁷ Айни С. Таърихи инқилоби Бухоро. — Душанбе: Адиб, 1987. — Б.102.

²⁸ Komatsu H. 20. Yüzyıl Başlarında Orta Asya’da Türkcülük ve Devrim Hareketleri. - Ankara, 1993. — 79 s.

²⁹ Абдурауф Фитрат. Хиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадид мактаблари хусусинда қилган мунозараси. Танланган асарлар 1-жилд, Шеърлар, насрий асарлар, драмалар, - Т., “Маънавият”, 2000. — Б. 46.

³⁰ Абдурашидов З. Фитрат ижоди ва фаолиятига бир назар: “Мунозара” ва Истанбул Бухоро жамияти хайрияси. Scientific-methodological electronic journal “Foreign Languages in Uzbekistan”, 2020, No 2 (31).

Mazkur maqola “Munozara” nashr etilgandan so‘ng yigirma yil o‘tib yozilgan. Shuni ham alohida qayd etish kerakki, Fitrat asarining mazkur tarjimasida muallifning asosiy islomchilik fikrlari, Rossiya va Buxoro hukumatlari va ulamolar tanqidlari deyarli chiqarib tashlanib, Hoji Muin asosan Chor Rossiyasi siyosatiga mos keladigan fikrlarni kiritgan. Shu sababdan general N.Ostroumov o‘z gazetasida ushbu tarjimani bosishga ruxsat bergan.

Abdurauf Fitratning “Munozara” asari Buxoro amirligida taqiqlab ko‘yilganligiga qaramasdan mazkur asar borasida bahs-munozaralar keng tarqalgan. Ayrim tadqiqotlarda “Munozara” asari “xalqning ko‘zi ochilishida muhim ahamiyat kab etgan”ligi qayd etilgan. Jumladan, Sadriddin Ayniyning “Namunai adabiyoti tojik” asarida Fitratning “Munozara”si o‘z davrining taraqqiyotiga g‘oyat kuchli va samarali ta’sir ko‘rsatganligi e’tirof etilgan. Munozarada Fitrat yangi usul maktablariidan “musulmon shariati yuzasidan keng foydalanish mumkin” ekanligini asoslab bera olgan. Ayrim tadqiqotlarda “Munozara”ning bosilib chiqishi tufayli Buxoroda yangi usul maktablari qaytadan ochilib va ularda faoliyat yurituvchi mudarrisilarga nisbatan berilgan tavqi la’natlar olib tashlangan”³¹ deb, to‘g‘ri ta’kidlangan. Abdurauf Fitrat xalq dardini yengillashtirish, millatni ma’rifat yo‘liga yetaklash borasida qalam tebratar ekan, jamiyatning siyosiy va maishiy turmush darajasini dunyo kezgan sayyoh ma’rifatparvar sifatida tasvirilaydi. Jumladan, ulkan geosiyosiy imkoniyatga ega bo‘lgan Turkiston o‘lkasining unumdor yerlari, betakror iqlimi, suvning seroblighi bag‘oyat mehnatkash va hunarmand xalqining og‘ir turmushini falsafiy tahlil etadi. Dunyo mamlakatlarining rivojlangan texnologiyalarini o‘z yurtida ham yo‘lga qo‘yilishini tasavvur etadi. Shuningdek, xalqning betakror hunarmandchilik mahsulini zamonaviy Yevropa texnologiyalari bilan ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan qiyos etib, Buxoroning hunarmandlari tomonidan nafis did bilan yaratilganligini, lekin qanchalik qimmatli bo‘lmasin, mazkur mahsulotlarning dunyo bozorlariga chiqa olmasligidan afsuslanadi. Fitratning fikricha, “Hunarmandlar mahsulotlari Yevropa mahsulotlaridan nozikroq va pishiqroqdir. Bu mahsulotlarning biri ming azob bilan qo‘lda tayyorlangan bo‘lsa, ikkinchisi esa osongina, mashinalarda to‘qilgan. Lekin, ularni dunyoga olib chiqadigan bozor mavjud emas. Bozorlarning barchasi Yevropa fabrikalarining qo‘lidadir. Shunday zamonaviy texnologiyalarning yoki fabrika zavodlarning Turkiston o‘lkasida mavjud

³¹ Раҳимова Г. “Мунозара” – “уйғониш даракчиси” // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1989 йил 52-сон. - Б. 3.

emasligining asosiy sababi esa mamlakatda boshqaruv usulining noto‘g‘ri yo‘lga qo‘yilganligi va hokimiyat mansabdorlarining ilm-ma‘rifatdan yiroqdaligidadir”³².

Abdurauf Fitrat “Islom mamlakatlari nega rivojlanmagan, buning sababi nimada?” degan muhim savolni o‘rtaga tashlaydi. U shunday deydi: “Agar bir hunarmand yoki gilam to‘quvchi Fransiyada yashaganida, u badavlat hayot kechirgan bo‘lardi. Ammo bu bechoralar nega ochlikda kun kechirmoqda? Shahrisabz yerlari agar Yaponiyada joylashgan bo‘lganida, bu serunum yerlar orqali zar ekib, zar undirilgan bo‘lardi. Afsuski, bu zamin hozir sho‘razorlarga aylangan.” Fitratga ko‘ra, bunday qoloqliklarning asosiy sababi boshqaruvda tajribasiz va mas‘uliyatsiz rahbarlarning noto‘g‘ri siyosatida mujassam.

Fitrat barcha ma‘rifatparvarlar qatori davlat boshqaruviga e‘tibor qaratib, uni o‘zi sayohatida ko‘rgan mamlakatlar bilan qiyoslaydi. Zero, dunyo yangiliklaridan xabardor har bir davlat boshqaruvidagi shaxs har ishni qilishda zamon bilan hamnafas va uzoqni o‘ylab amalga oshiradi. Shunday ekan, dehqonchilik ham, hunarmandchilik ham zamonaviy talablar va dastgohlar bilan jihozlash, ishlab chiqariladigan mahsulotning tez, arzon va sifatli ishlab chiqarish yo‘llarini joriy etishda rahbarning o‘rni beqiyos ekanligini ta‘kidlaydi. Fitrat adolatli jamiyat qurishni istar ekan, bunday jamiyatda amaldorlarning xizmat haqqi yoki sarf-xarjatlari dehqon va hunarmandlarning chekiga tushmasligini istaydi. Bu to‘g‘rida Buxorodagi mavjud soliqlar va noto‘g‘ri boshqaruv shaklidan o‘z asarlarida bir necha misollar keltirib o‘tadi. Fitrat Yevropaning rivojlangan davlatlarini misol keltirar ekan, u yerlardagi dehqonchilik va hunarmandchilikdagi dastgohlarning muntazam yangilanib borilishi, davlat mahkamalarida pora olish emas, balki qonun ustivor ekanligini to‘g‘risida misollar keltiradi. Mazkur yangiliklar va ijtimoiy adolat Turkiston o‘lkasida ham joriy etilmas ekan, qanchalik ko‘p mehnat qilinmasin kutilgan natijaga ega bo‘lish imkoniyati yo‘qligini ta‘kidlaydi. Shuning uchun Fitrat asarlarida asosiy e‘tibor mamlakatning iqtisodiy va ma‘naviy taraqqiyotiga asosiy g‘ov bo‘ladigan omillar – ishlab chiqarish sohasidagi rivojlanishning yo‘qligi, o‘rta asrlardagi eski tuzumning hamon amalda ekanligi, qonunsizlik kabi illatlar sanab o‘tilib, keskin qoralanadi.

Abdurauf Fitrat ham boshqa jadid ma‘rifatparvarlari qatori yurt ozodligi va mustaqilligini chin dildan istagan va uni o‘z asarlarida baralla ayta olgan ma‘rifatparvar shaxsdir. Fitrat Chor Rossiyasi hukumatining

³² Қосимов Б. Истиқлол фидоийлари. Маслакдошлар: Беҳбудий, Ажзий, Фитрат. Тошкент: Шарқ, 1994. – Б.77.

adolatsiz siyosati haqida yozar ekan, mahkamalarda jabrdiyda xalqning azob chekkanligi, harbiylar tepkisidan oyoqosti bo‘lib va o‘z joniga qasd qilganida, ruhi buzilib ma‘nan singanda ham bir najot yog‘dusi umid bag‘ishlagani va bu najot Turkiston muxtoriyatini qurish, shu orqali istiqlolga erishish bo‘lganligini bayon etadi³³.

Fitrat istiqlol haqida yozar ekan, Chor Rossiyasi ibtidosini va o‘z yurtining istiqlolga erishishini istar, bir kun kelib “rus demokratiyasi, haqq’a tayang‘an bir inqilob chiqarib, har millatning o‘z haqlarini qaytarur”,³⁴ - deb xulosa chiqaradi. Lekin mutafakkirni o‘ylantiradigan narsa istiqlolga erishgach, barcha ishlar o‘zidan o‘zi bo‘lmasligini, bu yurti boshqaradigan adolatli va zamonaviy boshqaruv shakli lozimligini ham alohida qayd etadi: “Turkiston muxtoriyatini e‘lon qildi. Lekin shunisi borkim, bir millatning muxtoriyati yolg‘uz bir s‘yezdning e‘loni bilan tamom bo‘lmas. Muxtoriyatni olmoq va saqlamoq kerakdur. S‘yezd o‘z ishini qildi. Qolganlari butun millatning vazifasidir. Muxtoriyatni saqlamoq uchun kuch lozim. Muxtoriyatni bajarmoq uchun aqcha kerakdur. Bunlarni millat hozir qilsun”³⁵ - deya tavsiya beradi.

XX asrdagi ko‘plab hujjat va arxiv materiallaridagi ma‘lumotlarga ko‘ra, Abdurauf Fitrat 1914-yil Turkiya safaridan qaytgach, yangi usuli jadid maktabi va madrasalarni tashkil etib, ushbu ilm dargohlarida asosan o‘zi turk va fors tili adabiyotlari tarixi, islomshunoslik ilmi va sharq tillaridan saboq bera boshlagan. Shu bilan birga, bir necha yangi tadqiqotlar bilan shug‘ullanib, bir necha yangi asarlar yaratishga ham muvaffaq bo‘lgan. Xuddi shunday asarlardan biri Abdurauf Fitratning “Muxtasar Islom tarixi” asaridir. Mazkur asar madrasa talabalari uchun qo‘llanma tarzida yozilgan bo‘lib, asar uslubining soddaligi matn jihatdan tarixiy va diniy jarayonlarning uyg‘unlashtirilgan holda yoritilganligi, asarning mukammal yozilganligidan dalolat beradi. Asarda bayon etilgan voqea-hodisalarning tugallanmay qolganligi mazkur asarning to‘liq matni bizga yetib kelmagan, degan xulosani beradi. Chunki asar ham mantiqiy, ham tarixiy xronologik jihatdan nihoyalanmagan holatda yozilgan.

Ba‘zi bir tadqiqotlarda mazkur asarning tugallangan nusxasi shu ekanligi va asar tarjimasi 1915-yilda “Gazarov” matbaa nashriyotida chop etilib, “Императорский исторический Московский музей”, ya’ni

³³ Қаранг: Хуррият газетаси. 1917 йил 5-сони.

³⁴ Абдурауф Фитрат “Хуррият”, 1917, 5 декабрь. <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/turkiston-muhtoriyati-ovozi-gazetalarda-1917/>

³⁵ O‘sha joyda

Moskva Imperatorlik tarixiy muzeyida XY 28411 inventar raqami ostida saqlanayotgani qayd etilgan.

Abdurauf Fitratning “Muxtasar Islom tarixi” asari o‘z zamonasining boshqa adiblari tomonidan yozilgan islom tarixiga oid asarlardan voqealarning aniq, jonli ifodada tasvirlanib, millatparvarlik ruhi singdirilganligi hamda diniy voqea-hodisalarni yoritishda ilohiylik yoki sun’iy iltifotlarni qo‘llamaganligi bilan farqlanadi. Aynan ushbu jihatlar Fitrat ijodidagi mukammallikni yaqqol namoyon etadi.

“Tarix millatlarning o‘tmishini, taraqqiyotini hamda tanazzulining sabablarini o‘rgatuvchi fandir. Tarix ikki qismdan iborat: umumiy tarix va xususiy tarix. Barcha millat va jamiyatlarning ahvolini bayon qiladigan soha umumiy tarix deb ta’riflanadi. Xususiy tarix birgina millat va birgina jamiyatning tarixini yoritadi. Islom tarixi ham xususiy tarix jumlasiga kiradi. Binobarin, Islom tarixi Hazrati Payg‘ambar (s.a.v.)ning dunyoga kelishidan va Islom dinining dunyoga tarqalishidan bahs qilib, Islom olamining taraqqiyotini tushuntirib beradi. Islom tarixini bilish barcha musulmonlar uchun farzdir”³⁶, - deydi Fitrat o‘zining “Muxtasar Islom tarixi” asarining kirish qismida. Fitrat ushbu asarida islom dinining tarixi, uning paydo bo‘lishi, shuningdek, Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) va xalifalar hayoti haqida ma’lumot beradi. Shu bilan birga, u xristian dinining shakllanishi, Eron va Rum kabi yirik davlatlarning siyosiy tuzilmalari, ular o‘rtasidagi ziddiyatlar hamda harbiy to‘qnashuvlar haqida ham qisqacha to‘xtalib o‘tadi. Fitratning ta’kidlashicha: “Isoviy (xristian) dini tarixining besh yuzinchi yillarida dunyoda ikki buyuk davlat mavjud bo‘lib, ulardan biri -Rum, ikkinchisi esa Eron deb atalardi.” Bu ikki davlat podshohlaridan biri doimo ikkinchisining ustiga lashkar tortib, o‘rtada uzoq davom etgan janglar bo‘lar edi. Natijada, ikki tomon ham holdan toyar, ikkovi ikki tomonga chekingan holda yana lashkar to‘plar, xalqning hisobiga pul to‘plab, yana yangidan jangga hozirlik ko‘rar edi. Jabr-zulm ostida qolgan bu mamlakatlarning xalqlari bot-bot isyon ko‘tarar, turli diniy ixtiloflar bahonasida podshohlarini ag‘darib tashlash qasdida bo‘lar, xullas, fisq-fujur, axloqsizlik, zo‘ravonlik va bosqinlar bu yurtlarda keng tarqalgan edi. Natijada bu yurtlar kundan kunga xarob ahvolga kelib, xalqning soni kamayib borardi. Bu ikki mamlakatning janub tarafida boshqa bir qit’a bor edi, uni Arab yarim oroli (Jaziratul-arab), deb ataganlar. Bu yerning xalqi asosan arablardan tashkil topgan. Arab yarim oroli Rum va Eron yurtlari kabi obod emas, balki ko‘p yerlari qumlikdan

³⁶ Абдурауф Фитрат. Мухтасар Ислом тарихи. Таржимон Ҳ.Болтабоев. - Т.: Янги аср авлоди, 2004. – Б. 2.

iborat bo'lib, ba'zi qit'alardagina obod manzillar mavjud edi. Bu qit'alardan eng mashhuri va muboragi Hijozdir, chunki bu qit'ada Makka bilan Madina joylashgan. Xaritaga qarasangiz ko'rasizki, Hijoz qit'asining bir tarafi Qizil dengiz va boshqa bir tarafi cho'ldir. Bu joylarni Rum va Eron davlatlari egallay olmaganlar. Bu yerda yashovchi xalqlar Rum va Eron kabi o'z hukumatlariga ega bo'lmay, qabila-qabila, ya'ni to'p-to'p bo'lib yashaganlar. Har bir qabilaning o'z sardori bo'lgan"³⁷.

Abdurauf Fitratning mazkur risolasi Muqaddima, Tarix ta'rifi va taqsimi, Birinchi qism: Saodat davri, "Rum va Eronning islomdan avvalgi ahvoli", Arab yarim oroli va u yerdagi xalqning ahvoli, Hazrati Rasuli akram alayhissalomning dunyoga kelishlari, Hazrati Payg'ambarning tarbiyalari, Payg'ambarning uylanishlari, Vahiyning kelishi, Hazrati Hamza va hazrati Umarning musulmon bo'lishi, Payg'ambar yoronlarining Habashga ketishlari, Xadicha va Abu Tolibning vafotlari hamda munosabatlarning uzilishi, Makkadan Madinaga hijrat, Masjid qurilishi va qiblaning tayin bo'lishi, Badr g'azoti, Uhud g'azoti, Handaq g'azoti, Hudaybiyah sulhi, Haybar g'azoti, Makkaning olinishi, Hunayn g'azoti, Vidolashuv haji, Payg'ambar alayhissalomning dunyodan o'tishlari, Payg'ambar alayhissalomning sifatleri, Payg'ambar alayhissalomning xotinlari va farzandlari; Ikkinchi qism: Birinchi to'rt asl xalifalar, Hazrati Abu Bakr xalifaligi, Qur'onning jam qilinishi, Iroq va Suriyaning fath etilishi, Hazrati Abu Bakrning fazilatlari, Hazrat Umar xalifaligi va Eron janglari, Shom va Quddusning fath etilishi, Misr fathi, Tarixni belgilash, Hazrati Umarning shahid bo'lishlari, Hazrati Umarning fazilatlari, Hazrati Usmonning xalifaligi, Fathlar, Dengiz jangi, Fitna zohir bo'lishi va hazrati Usmonning o'ldirilishi, Hazrati Alining xalifaligi va Jamal jangi, Siffin jangi, Hakamlarning tayin qilinishi, Xorijiytlarning paydo bo'lishi va hazrati Alining o'ldirilishi, Imom Hasan; Uchinchi qism: Ummaviylar va abbosiylar, Ummaviylar xalifaligi, Muoviya binni Abu Sufyon, Yazid va Karbalo hodisasi, Valid binni Abdul-malik, Andalus fathi, Marvon binni Muhammad va ummaviylar davlatining zavoli, Abbosiylar xalifaligi, Xorun ar-Rashid, Ma'mun, Al-Musta'sim Billo va abbosiylar davlatining zavoli, Andalusdagi ummaviylar davlati, Andalus musulmonlarining oqibat ahvoli kabi fasllardan iborat.

Abdurauf Fitrat mazkur risolasida ushbu fasllarda qisqa bo'lsa-da, chuqur asoslangan ma'lumotlarni yoritib bergan. So'nggi yillarda Abdurauf Fitrat hayoti va ijodi borasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda

³⁷ Абдурауф Фитрат. Мухтасар Ислом тарихи. Таржимон Ҳ.Болтабоев. - Т.: Янги аср авлоди, 2004. – Б. 2.

mazkur risola borasida ham turli bahslar vujudga kelgan. Risolaning bahsli tomoni shundaki, risola Andalusdagi xalifalar tarixi bilan tugatilgan, aslida esa, tadqiqotchilarning fikricha, risolaning davomi bor. Yana katta ehtimol bilan suronli qatag'onlar davrida, adibning boshiga balo-ofatlar yog'ilganda, asarning davomi yo'qolgandir, deb ham taxmin qilinadi. Agar bu taxmin haqiqat bo'ladigan bo'lsa, mazkur risolaning davomida juda ko'plab O'rta Osiyo tarixiga doir qimmatli voqea-hodisalarning bayoni bilan to'ldirilganligi ham haqiqatdir. Abdurauf Fitrat "Muxtasar Islom tarixi" risolasini davom ettirganda, albatta, ushbu masalalarni ilmiy-falsafiy va tarixiy-badiiy janrda yuksak tafakkur va intellekt bilan yozgan bo'lar edi. Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, islom tarixi buyuk katta bir ummondur. Uni bir kitobda qamrab olish va yoritishda nafaqat bir muallif, balki ko'plab allomalar asrlar osha mehnat qilishlari ayni haqiqatdir. Shunday bo'lsa-da, Fitrat mana shunday katta ishga qo'l urishga jur'at qila olgan adibdir.

Abdurauf Fitratning eng yaxshi asarlaridan yana biri "Oila" asari bo'lib, mazkur asar zamonaviy yosh avlod uchun hayotiy qo'llanma vazifasini bajaruvchi tarbiyaviy ahamiyatga ega asardir. Mazkur asarda Fitratning qarashlari yuksak axloqiylik, erk va erksevarlik bilan birga hayot zarbaraliga jangovor tayyor turishlik g'oyalari bilan qorishib ketadi. Shuning uchun ham asar mazmuniga mamlakat va xalqni istiqloлга yetaklash hamda milliy mustaqillik mafkurasini tarannum etish mohirona singdirilgan. "Oila" asarida axloqiy fazilatlar mazmun mohiyati, qanday qilib chin insoniy axloqiy fazilatlarga erishish mumkinligi, inson erkinligi va uning shaxs daxlsizligi, milliy ozodlik masalalari teran yoritib berilgan.

Abdurauf Fitrat o'zining "Oila" asarida oilaviy hayotning islohoti borasida bahs yuritarkan, bir necha o'rinlarda Qur'oni karimdagi sura va oyatlarning sharhidan misollar keltiradi. Oilaviy muammolarga zamonaviy yechim izlar ekan: "Har bir millatning saodati shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog'liqdir. Tinchlig-u totuvlik esa millat oilalarining intizomiga tayanadi. Qaysi yurtida oilaviy munosabatlar adolatli va kuchli tartib-intizomga tayanarkan, o'sha davlat va millat ham shuncha kuchli va mustahkam bo'ladi"³⁸, - deb ta'kidlaydi.

Fitratning e'tirof etishicha, oila asosini to'g'ri qurmasdan turib yoki yoshlarni to'g'ri yo'lda tarbiyalamasdan jamiyatni tubdan isloh qilib yoki uni taraqqiyot sari yo'naltirib bo'lmaydi. Bundan shunday fikrga kelish mumkinki, Fitrat Vatan va millat taqdirini oilaga va undagi tarbiyaga

³⁸ Абдурауф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари// масъул муҳаррир: Д.А.Алимова. - Тошкент: "Маънавият", 2000. – Б. 15.

bog'laydi. Shu sabab bu asar o'z vaqtining ma'rifatparvar va taraqqiyparvar kishilari tomonidan samimiy qarshi olingan va qo'llab-quvvatlangan.

Abdurauf Fitrat oila farovonligini yoritar ekan, oila taraqqiyotining asosiy sababi oila boshlig'i, farzandlarni oq yuvib oq taraydigan ayol ona va yaxshi tarbiya olgan farzandlarga bog'liq ekanligini qayd etadi. Fitrat oilaning aynan ushbu jihatlarga e'tibor qaratar ekan, erkak va ayolning oila qurishi hamda oilaning huquqiy asoslarini belgilab olishga asosiy e'tibor qaratadi. Inson hayotining davomini o'zining zurriyodlari, farzandlarida ko'rar ekan, ya'ni oila qurib, farzand orttirib, uni tarbiyalashni o'ylar ekan, Fitrat nazarida bunday oila oddiy oila emas, balki millatning kuch-qudrati va shon-shavkatini ta'minlovchi oiladir.

Oilada va davlat borasida, "Masalan, belgiyaliklar va inglizlarni olib ko'raylik, har ikkala millat a'zolari ishchan va harakatchandir. Lekin ko'z oldimizga ularni keltirib, muxokama qilsak, ko'ramizki, ingliz millati belgiya xalqidan yuz barobar ko'proq kuch va shavkat e'tiborga egadir. Qizig'i shundaki, ingliz va belgiyalik millatlar o'rtasida ilmu-amal va sa'y-harakatda farq yo'q. Unda shavkat-u shon va izzat bobida shuncha farq qayerdan? Bu savolning javobini har ikkala millatning umumiy sonidan topsa bo'ladi, ya'ni ingliz millatining aholisi 44 ming, belgiyaliklar esa 7,5 mingga yetadi. Shuning uchun ham ingliz millatining umumiy sa'y-harakati va amali belgiyalikning sa'y-harakati va amalidan bir necha marotaba unumlidir. Ingliz millatining kuchi va izzati, e'tibori ham ana shu sa'y va amallarining natijasidir. Shundan kelib chiqib, Ovropa hukmdorlari o'z millatlarining sonini ko'paytirishga harakat qiladilar. Ovropa olimi o'z xalqining nufuziga putur yetsa, "Ey! Mamlakatimizning sharafiga va e'tibori qolmayapti, Millatimiz nest-nobud bo'ladi. Sharafimizni, vatan va millatimizni himoya qilish uchun farzand yetishtiringiz,"³⁹ deb aytgan so'zlaridan misollar keltiradi.

Oilada farzand nafaqat ota-onaga hayotining davomchisi, balki millatning iqtidori hamdir. Agar farzand yaxshi ta'lim-tarbiya olsa, xalq e'tiborini qozonib, ajdodlari kabi o'z yurtining kelajagi yuksalishiga xizmat qiluvchilar zanjiridagi bir xalqa sifatida shuhrat qozonadi. Millat esa vatan, mamlakatning yuragi, demak, millat son jihatidan qanchalik ko'p bo'lsa, u yashayotgan vatanining ham kuch-kudrati shu qadar ziyod bo'lishiga xizmat qiladi.

³⁹ Абдурауф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари// Масъул муҳаррир: Д.А.Алимова. Тошкент: "Маънавият", 2000. – Б. 13.

Abdurauf Fitrat oila masalasida soʻz yuritar ekan, asosiy eʼtibor millatning soniga emas sifatiga bogʻliqligini alohida qayd etadi. Fitratning eʼtirof etishicha, xalqning soni koʻp boʻlsa-yu, lekin uning asosiy qismini ishyoqmas, tanballar tashkil esa, bunday millat rivojlanishdan uzoqda boʻladi. Shunday ekan, har bir kishi yaxshi yashab, osuda hayot kechirishni istar ekan, millat farzandi sifatida doimo harakatda boʻlmogʻi lozim. Shuning uchun ham Fitrat: “Qaysi millatning namoyandalari gʻayratli, shijoatli boʻlsalar, shu millatning farzandlari qoʻl-oyogʻi kuchli va chaqqon, hamma aʼzolari sogʻ va faol, izzat, eʼtibor sohibi boʻladilar”,⁴⁰ - deb taʼkidlaydi.

Fitrat oiladagi tarbiya millatning qadri va shaʼnini belgilashi, bunda esa, eng avvalo, ota va onaning ilm-maʼrifatli boʻlishi, halollik va diyonatdan farzndlarini xabardor etishi lozimligini alohida qayd etadi.

Abdurauf Fitratning axloqiy qarashlari, milliy oʻzlikni anglash haqidagi gʻoyalari “Oila” asarida yoritilar ekan, oʻzgacha bir shiddatli uslub bilan yozilganligi hamda tanqidiy ruh va yaxshilikka daʼvat gʻoyalari kuchli namoyon etilganligi bilan xarakterlidir. Abdurauf Fitrat millat va Vatan ravnaqi yoʻlida qaygʻurar ekan, Turkiston oʻlkasini istiqlool nashidasidan bahramand holda koʻrishni istaydi. Bunda esa, eng avvalo, qurilajak yangi oilani ana shu tartibda bunyod etishga undaydi. Zero, mustaqil va sogʻlom boʻlgan oila yetishtirgan farzandlargina millatni yuksakka koʻtara olishi va oʻz yurtini istibdoddan qutqarishini taʼkidlaydi. Shuning uchun: “Bu dunyo kurash maydonidir. Bu maydonning quroli sogʻlom jismu tan, aql va axloqdir. Lekin ana shu qurol-aslahamiz sinib, zang bosib chirib ketgan. Shunday qurollar bilan bu dunyoda bizga na saodat va na rohat bor...”⁴¹, deb har jihatdan sogʻlom oila barpo etish borasidagi fikrlarini bildiradi.

Abdurauf Fitratning “Oila yoki oila boshqarish tartiblari” nomli ushbu asari oilaning paydo boʻlishi, uning jamiyatdagi oʻrni va ahamiyati, oilada amal qilinadigan ichki tartib va qoidalarga bagʻishlangan boʻlib, ikki qismdan iborat. Ayniqsa, asarning “Uylanish yoki uylanmaslik xususida”, “Qalin (puli) va toʻy qanday boʻlishi lozimligi haqida”, “Er-xotinning qanday yashamoqliklari xususida”, “Oilaning maishati va idorasi” qismlarida bu masalalar xususida atroflicha fikr yuritilgan.

Abdurauf Fitratning mazkur asari har bir yangi oila uchun qoʻllanma vazifasini oʻtashi hamda yosh avlodni vatanparvarlik va millatparvarlik

⁴⁰ Ўша жойда

⁴¹ Abdurauf Fitrat. Oila yoki oila boshqarish tartiblari// Masʼul muharrir: Hamidulla Boltaboyev. Choʻlpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi Tashkent. 2013. – B. 77.

ruhida tarbiyalashi shubhasizdir. Abdurauf Fitrat “Oila” asarining “Qizlar ham ilm olishlari kerakmi?” deb nomlangan bo‘lmida “...xotinlarimiz va qizlarimiz — millat onalari ular tarbiya va ilm olishlari lozim, axloq va bilimlarini kamolga yetkazishlari zarur. Aks holda, xotinlarimiz erkaklardan ham qo‘rqoq, zaifroq va g‘ayratsiz bo‘lganlaridan bolalarimiz ham ularga o‘xshab ketadilar”⁴², deb iqtibos keltirgan. Mana bu oyati karima ham shu ma’noga ishora qiladi: “Pokiza yerdan toza va foydali o‘simlik oson o‘sadi va pokiza bo‘lmagan yerdan xor-xasdan boshqa narsa chiqmaydi”.

Mazkur asar shunday mahorat bilan yozilganki, undan har bir yangi oila qurmoqchi bo‘lgan yosh avlod kichik hajmdagi axloqiy-maishiy, gigienik-salomatlik qomusi sifatida foydalanishi mumkin. Shuningdek, mazkur asarda jamiyatda oila deb atalmish saltanatning barcha moddiy va ma’naviy tomonlari, uning tashkil topishidan boshlab buzilishigacha bo‘lgan davrdagi xato va kamchiliklarni chiqaruvchi holatlarning axloqiy asoslari batafsil bayon etilgan. Asarda ushbu jihatlarning yoritilishi nafaqat Fitrat yashagan davr, balki barcha zamonlar uchun asarni ham ijobiy najitaga yetaklovchi qo‘llanma bo‘lishiga zamin yaratadi.

Abdurauf Fitrat ko‘plab xorijiy davlatlarda sayohat qilganligi sababli rivojlangan davlatlarning turmush tarzi, ilm-fanning rivojlanganligiga oid tajribalarini, ayniqsa, tibbiyotga oid yangiliklarni Turkistonda joriy etishga intiladi. Er-xotin va farzandlardan iborat, bir shaxs boshchiligida, birga yashovchi kishilar oila deb atalmish qo‘rg‘onni tashkil qilar ekan, oilaning har bir voyaga yetgan a‘zosi oila manfaatini himoya qilishi, agarda muayyan oilada axloqsizlik oqibatida oilaviy munosabatlarini zaiflashtirib yuborilsa va intizomsizlikka yo‘l berilsa, shu oilaning saodati ham, hayoti ham shubha ostida qolishini aytib o‘tadi.

Abdurauf Fitrat bir necha o‘rinlarda oilada ayollarga munosabat haqida to‘xtalar ekan, o‘z o‘rnida Qur’oni karim oyatlari va hadislardan iqtiboslar keltirib, bir necha rivoyatlarni ham misol keltiradi. Mazkur asarda millatning ma’rifatparvarligi ayollarga bo‘lgan munosabatda ham yorqin namoyon bo‘lishini qayta-qayta ta’kidlaydi.

Abdurauf Fitrat asarlari, asosan, din va dunyo, jamiyat va ma’rifat haqidagi qarashlarni o‘zida mujassamlashtirgan. Abdurauf Fitrat har xil bid’at xurofotni qoralab, ilmiy kishilarning g‘oyalarini taraqqiyot va farovonlikning samarasi sifatida keltirgan. Fitrat asarlarning barchasida bir

⁴² Абдурауф Фитрат. Қизлар ҳам илм олишлари керак. Танланган асарлар. 4-жилд: Дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар — Т.: «Маънавият», 2006. – Б. 306.

maqsad, ya'ni millat ozodligi, mustaqillik nashidasi, hurriyat, erkinlik mavzulari ilgari surilgan.

Tez orada maorif ishlaridan shuhrat qozongan Fitrat 1916-yilda Samarqandda nashr etiladigan "Hurriyat" gazetasining bosh muharriri sifatida faoliyat yuritgan. Fitrat ko'proq tenglik va hurriyatni orzu qilgan, lekin bu orzuligicha qolib ketdi. U bir qancha asarlari bizgacha yetib kelmagan. Jumladan, "Uchqun" nomli to'plamining 1923-yilda nashrdan chiqqanligi to'g'risida xabarlar tarqalgan, ammo mazkur to'plam topilmagan. Fitrat fors, arab tillarini yaxshi bilsa-da, o'z she'rlarini, asosan, sodda o'zbek tilida yozishga harakat qilgan. Bundan tashqari, Fitratning bir necha pyesalari va yozgan asarlari o'z vaqtida nashriyotda bosilmay yo'qolib ketgan.

Abdurauf Fitrat asarlarida ona Vatanga bo'lgan muhabbat, uning erki uchun hamma narsaga tayyor turish g'oyalari hamda "Yurtimizni qutqaramiz. Yashasin istiqlo!" degan shior baralla ilgari surilgan. Fitratning nazmiy asarlarida mustabid tuzum faoliyatiga nisbatan qarshi qo'zg'algan isyonkorona g'oyalar, yurt erkinligi uchun kurash, bir daqiqa bo'lsa ham hurriyatga erishish fikridan qaytmaslik g'oyalari tarannum etilgan.

Abdurauf Fitrat o'z dramalari bilan o'zbek dramaturgiyasi rivojiga ham katta hissa qo'shgan. Fitrat dramalarida xalqlarining ozodlik va mustaqillikka intilishlari, mustamlakachilarga qarshi olib borgan murosasiz kurashlari ifoda etilgan. Mustamlakachilarga qarshi mardonavor kurashini tasvirlash orqali ona Vatani Turkistonning bitmas-tuganmas dardlarini ifoda etgan. Shuningdek, Fitrat o'zbek prozasi rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatib, Turkiston milliy uyg'onishiga turtki bera oladigan asarlari bilan shuhrat qozongan. U o'nlab hikoyalar yozgan, Vatan va millat ozodligi, istiqlol borasidagi fikrlari mustaqillikka erishish uchun bosib o'tilgan suronli yillar to'g'risida ma'lumot beruvchi qimmatli manbadir.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, 1991-yil 25-sentabrda Abdurauf Fitratga Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Respublikasi davlat mukofoti berildi. Buxoro shahrida Fitrat bog'i va uy-muzeyi tashkil etilib, adib haykali o'rnatildi. Respublikamizdagi bir necha maktablar va ko'chalarga Abdurauf Fitrat nomi berildi.

O'zbek tilini yanada rivojlantirish va boyitishda Abdurauf Fitratning faoliyati bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan va zamonaviy yoshlar bilimlarini boyitishga xizmat qilib kelmoqda.

Abdurauf Fitratning hayoti va ijodi eng og'ir damlarda millat va Vatanga xizmat qilishga yo'naltirilgan. Har qanday holatda ham xalq bilan

birga bo'lish, uning manfaatini har narsadan ustun qo'yish Fitrat shaxsiyatining eng muhim xususiyatlaridan biri bo'lgan. Abdurauf Fitrat ijodkor sifatida o'zbek adabiyotini birinchilardan bo'lib jahonga tarannum eta olgan. Uni yangi hayotbaxsh g'oyalar bilan boyitib, o'z iste'dodi bilan o'zbek tilining boy imkoniyatlarini yanada rivojlantirishga intilgan. O'z Vatanining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi mintaqadagi yerusti va yerosti boyliklarining ayovsiz talon-taroj qilinishiga va tabiiy resurslardan oqilona foydalanmaslik oqibatida ekologik muvozanat buzilishiga olib kelganligidan shikoyat qilgan Fitratning o'z qarashlarini ozodlik, hurlik tomon o'ta muhim chaqiriq sifatida qayd etadi. Bu fikrlar uning uzoqni ko'ra olgan millat fidoyisi bo'lgani, yerosti boyliklari qanday qiymatga egaligini o'z zamonida taraqqiyparvar ekanini ko'rsatadi.

Abdurauf Fitratning asarlari har qancha taqiqlab qo'yilganiga qaramay har doim keng tarqalgan va jamiyatning barcha tabaqalari orasida zo'r qiziqish bilan o'qilgan. Ushbu asarlar ustida bahs va munozaralar bo'lib turganligi ham ayni haqiqatdir. Ayniqsa, Fitratning vatanparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan she'riy to'plami "Sayha" asarini o'qigan kishilar Buxoro hukumati va rus amaldorlari tomonidan ta'qibga olingan. Chunki ushbu asarda jadidlarning mustaqilligi g'oyasi ilk marotaba yorqin shaklda bayon etilgan.

Bugungi o'zbek she'riyatida ham Fitratning xizmatlari beqiyosdir. Uning sof o'zbek tili va uslubida yozilgan she'riyati o'z davrining arab va fors so'zlari ishlatilib yozilgan shariyatning uslubiy yo'llarini batamom berkitgan hamda ko'plab yosh shoirlarni o'zining uslubi va tili bilan o'ziga ergashtira olgan.

II BOB. ABDURAUF FITRAT MA'NAVIY-FALSAFIY MEROSINING IJTIMOIIY-FALSAFIY MOHIYATI

Abdurauf Fitratning ijod yo'li ko'p tarmoqli va rang-barang bo'lib, asarlari nafaqat o'lkadagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy muammolar, balki mamlakatdagi tabiat, atrof-muhit va ekologik muammolarga ham daxldor bo'lgan ko'plab qimmatli fikrlarni qamrab olgan.

Fitrat asarlarida istiqlolga intilish ruhi aniq sezilib turadi. U xalq o'tmishiga murojaat qiladi, millat tarixining eng qorong'u va yoritilmagan joylariga nur olib qiradi. Shuningdek, Fitrat o'z asarlarida o'tmish qahramonlarining jasoratini yoritish orqali xalqni o'z istiqboli uchun baralla kurashga chorlaydi. Fitrat o'zining tarixiy mavzularga bag'ishlangan publisistik asarlarida yurtdoshlariga murojaat qilar ekan, ularni o'zligini anglashga, bu zulmat va g'aflatdan ilm-ma'rifat orqali chiqib ketishga da'vat etadi. 1918-yilning boshlarida yaratilgan "Temur sag'anasi" nomli asarida g'oyibona Sohibqiron Amir Temurning ruhiga murojaat qilib, "Men sizlarga ko'p narsalar yetkardim. Ne bo'ldiki, bir zamonlar sharaflil va jasur bir millatning avlodlari hozir boshqa bir millatning zulmi ostida qolmish. Kimlar bog'laringdan qushlarimni quvmoq-da!.. Otalar merosidan nimani oldingiz! Sizdan talab etaman, qalqingiz! O'lkani tuzatingiz, avlodlarimning hur yashamoqlarini ta'min etingiz. Agar bunday qilmasangiz, o'lka bir buyuk mozorlik holiga kelur" deb xalqni uyg'onishga, mustabid tuzumga qarshi kurashga, ajdodlariga munosib avlod bo'lishga va istiqlol tomon shaxdam qadam qo'yishga chorlaydi.

Fitratning dovyurakligi va bunday keskin da'vatlari, mustamlakachilarga qarshi cheksiz nafratning ifodalanishi XX asrning keskin burilish nuqtasi va o'ziga xos qatag'on siyosatining boshlanishi davrlariga to'g'ri keldi. Bu qatag'on boshqa ma'rifatparvarlar qatori uning hayotiga ham soya solgan.

§ 2.1. Abdurauf Fitrat falsafiy merosida gumanistik g'oya va qarashlar tahlili

XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o'lkasiga kirib kelgan jadidchilik harakati ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy oqim sifatida nom qoldirdi. Jadidchilik harakati ko'proq ma'rifiy g'oyalarni ilgari surgandek namoyon bo'lsa-da, mazmunan siyosiy maqsadlarni ifodalagani ham bejiz emas. Chunki bir necha ming yillik davlatchilik tarixiga ega bo'lgan

Turkiston o'lkasi xalqlari mustamlakachilik zulmidan aziyat chekardi. Bu yurtning jadidlari kelajak uchun, mustaqillik uchun hayot-mamot kurashiga otlandilar, barcha qiyinchiliklarga qaramay, aslo chekinishni istamadilar. XX asrning boshlarida taraqqiyot cho'qqisi tomon ildam qadam tashlagan jadidchilik o'lkada milliy mustaqillik va milliy uyg'onish uchun kurashishga bel bog'ladilar. Shuningdek, jadidchilik taraqqiyparvarlari mintaqada sodir bo'ladigan barcha siyosiy, madaniy, ijtimoiy o'zgarishlarda faol ishtirok etishni boshladi. Turkiston xalqining milliy ozodlikka bo'lgan intilishi, jadidchilarni ma'rifatparvarlikdan siyosiy kurash maydoni sari chorladi. Asosan, 1917-yilning fevral oyida Chor Rossiyasida podsho tuzumi ag'darilgach, Turkiston o'lkasiga muxtoriyat maqomini olish masalasi o'lkada yashovchi barcha taraqqiyparvar jadidlarning bosh muammosiga aylandi.

Bu davr ma'rifatparvarligining muhim xususiyati uning bevosita adabiy-publitsistik xarakterga egaligida edi. Ammo bundan ma'rifatparvarlik jamiyatning ijtimoiy-falsafiy muammolarini chetlab o'tgan, degan xulosa kelib chiqmaydi. Ta'kidlash lozimki, "badiiy adabiyotni tahlil qilish asosida tarixiy-falsafiy tadqiqot olib borishning to'g'riligi shundan iboratki, falsafa va san'at ijtimoiy ongning o'ziga xos shakllari bo'lsa, ular o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjuddir⁴³.

Aynan shu davrda yashagan ma'rifatparvarlar ijodidagi falsafiy g'oyalar keyinchalik jadidchilik ta'limotining shakllanishi uchun muhim nazariy ahamiyat kasb etdi, ma'naviy ozuqa berdi. Birinchidan, demokratik xarakterdagi ma'rifatparvarlik bilan jadidchilik harakati o'rtasidagi falsafiy vorislikni inkor qilish mumkin emas, ikkinchidan esa, jadidchilik vakillarining asarlarida ijtimoiy-falsafiy muammolarning ifodalanishi muayyan darajada takomilga yetganligini ta'kidlash zarur.

Shuni ham alohida ta'kidlash zarurki, Turkiston jadidlari G'arb va Yevropa falsafasi, ayniqsa, fransuz ma'rifatparvarlarining asarlariga ham murojaat qilganlar. Chunki G'arb va Yevropa davlatlari o'z taraqqiyotida Sharqdan kuchli ta'sirlangan edi. Muayyan davrga kelib, G'arb va Yevropa ilmfan, texnika, texnologiya va madaniyat sohasida katta yutuqlarga erishdi. Shuning uchun ham jadidchilik namoyandalari Yevropa mamlakatlariga katta umid bilan qaradilar. Ammo Turkiston jadidlarining ilg'or ma'rifatparvarlik g'oyalari faqat G'arbdan, Yevropadan ma'naviy ozuqa

⁴³ Вахидов Х.П. Особенности просветительства в Средней Азии и свободомыслие // Из истории общественно-философской мысли и вольнодумия в Средней Азии. Под редакцией академика АН РУз М.М. Хайруллаев. -Ташкент.: Фан,1991. –Б.99. (Иқтибос муаллиф томонидан таржима қилинган.-Д.А).

olgan, deb qat'iy fikr yuritish biryoqlama xulosa chiqarish bo'lar edi⁴⁴. Shunga alohida urg'u berish joizki, til bilmaslik katta to'siq bo'lganligi tufayli jadidlar fransuz ma'rifatparvarlari asarlarining turkcha tarjima qilingan nusxasidan foydalanganlar. Turkiston jadidlaridan ba'zilari Turkiyaga borib, mamlakat kutubxonalaridagi boy ilmiy, falsafiy manbalar bilan tanishib, shular asosida asarlar yozganlar va o'z vatanlariga ilmiy kitoblarni olib kelganlar.

Zerokim, Abdurauf Fitrat ta'kidlaganidek, "Bu dunyo kurash maydonidir. Bu maydonning quroli sog'lom tan, aql va axloqdir. Lekin ana shu qurol-aslahamiz sinib, zang bosib chirib ketgan. Shunday qurollar bilan bu dunyoda bizga na saodat va na rohat bor. Agar saodat, izzat, osoyishtalik, rohat, sharaf, nomus va e'tibor kerak bo'lsa, tezroq avlod tarbiyasi usullarini bilib olib, bolalarimizni shu usul va qoidalar asosida tarbiya etishimiz lozim"⁴⁵.

Abdurauf Fitrat o'z faoliyatida milliy tanazzulga qarshi kurashgan. Turkiston o'lkasidagi ilm-ma'rifat va madaniyatni yuksaltirish uchun jadidlar o'z shaxsiy jamg'armalaridan yangi usuldagi maktablar, kutubxonalar ochib, teatrlar faoliyatini yo'lga qo'ygan bo'lsalar, Abdurauf Fitrat xalq dardini o'zida aks ettirgan pyesalar, darsliklar gazeta va jurnal, ko'plab maqolalar chop ettirgan. Uning xalqparvarligi va insonparvarligi ham aynan shu yo'nalishlarda namoyon bo'lgan.

Fitrat ijtimoiy-siyosiy vaziyatdan kelib chiqib, ilmiy ratsionalistik tamoyilni saqlab qolgani holda, ilmiy tushunchalarni diniy e'tiqod bilan muvofiqlashtirishga intilgan. Natijada uning falsafiy qarashlari va islom dini ta'limoti o'rtasidagi ijobiy munosabat asarlariga singib ketgan. Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, Abdurauf Fitrat falsafiy qarashlarida hozirgidek jamiyatni o'ylantirayotgan dinning inson ma'naviy kamolotidagi o'rniga nisbatan alohida, obyektiv yondashilgan. Taraqqiyparvar demokratik institutlar tizimini shakllantirish orqali o'lkada milliy rivojlanishning zamonaviy tizimini yo'lga qo'yish mexanizmlari borasida dolzarb fikrlar yuritilgan. Ushbu vazifalarni ro'yobga chiqarish uchun esa faqat va faqat ilm-fan yutuqlari hamda ilg'or texnologiyalarni mukammal egallash, diniy qarashlarni esa turli mutaassibona qarashlardan tozalash masalasini ilgari surgan. Zero, Abdurauf Fitrat jamiyatda islom dinining rolini ochib berish bilan birga ta'lim, fan, madaniyat, iqtisod va jamiyatning barcha sohalarini birday isloh qilish lozimligini targ'ib qilgan.

⁴⁴ Назаров Қ. Ўзбек фалсафаси тарихи (III жилд) - Тошкент: Muharrir, 2020. – Б.259.

⁴⁵ Abdurauf Fitrat. Oila yoki oila boshqarish tartiblari// Mas'ul muharrir: Hamidulla Boltaboyev. Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi Toshkent, - 2013. – B. 77.

Abdurauf Fitrat falsafiy merosida gumanistik g'oya va qarashlar borasida so'z borar ekan, uning ijodida asosiy e'tibor oila munosabatlari ijtimoiy-falsafiy masala sifatida yoritilgan. Zero, bugungi davr kishilari orasida oila poydevorini to'g'ri barpo etmasdan hamda farzandlarni axloqan va ma'naviy pok qilib tarbiyalamasdan turib, barpo etilayotgan jamiyatni isloh qilish, uning rivojlanishini taraqqiyot sari yo'naltirish borasida bahs yuritishga harakat qiladilar. Abdurauf Fitratning ta'kidlashicha, "Har bir millatning, xalqning ichki intizomi va totuvligi uning saodati va izzatiga bog'liq. Millat oilalari tinchlik va totuvligi intizomga tayanadi. Qayerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va muazzam bo'ladi"⁴⁶.

Bundan tashqari, taraqqiyparvar va ma'rifatparvar sifatida nom qozongan Abdurauf Fitrat "xotin-qizlarimizning o'qimishli bo'lishi kelajak avlodlarimizning nodon va johil, tarbiasiz, bo'lmasliklari hamda bolalar tarbiyasidan xabardor bo'lishlari uchun zarurdir" deb ta'kidlagan. Abdurauf Fitrat yosh avlod tarbiasini millat tarbiasiga tenglashtirib, "tarbiya millat onasidir" degan g'oyani ilgari surgan.

U yosh avlod tarbiasida onaning asosiy o'rni to'g'risida fikr yuritarkan, "Tarbiya axloqiyalari maktabdan ko'ra ko'proq muhtarama onalar quchog'ida axtarilmog'i kerakdur. Bolalarimizni matlub darajada adablik va tarbiyatlik qilmoq xohishida onalarimizni "ilmi tarbiya al-atfol"dan bahrador etmog'imiz darkor. Bolalarimiz inson bolalari kabi bo'lsinlar desak, eng avval boshlab, onalarimizni tarbiya va ta'lim eta oling. Yo'qsa, bolalardan, maktablardan momil bo'lgan foyda husula kelmas"⁴⁷. Bundan ko'rinib turibdiki, Fitrat oilada bola tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi ayollar ham o'qib, bilim olishlari kerakligiga alohida urg'u beradi. Ayollarning aql-shuuri, ta'lim va tarbiya borasidagi faoliyati erkaklar aqlidan aslo kam bo'lmasligi borasida, "biz Amerika va Fransiya ayollarining ixtirolari mushohadasini keyin bildikki, ayolning tushunish darajasi erkaknikidan kam emasdir", degan xulosani bergan.

Bundan tashqari, "Ilm olish har bir musulmon erkak va ayolga farzdir"⁴⁸, "yaxshi amallarga ega bo'lishlik vojibdir. Zero, tarbiasiz insondan yuksak axloq va ezgu amallar kutib bo'lmaydi. Har qanday yaxshi xulqning asosi - to'g'ri tarbiyadir. Yurtning baxtsizligi, zaminning saodatsizlig'idirki, ayollar u yerni ta'lim va tarbiya tarafidan mahrum

⁴⁶ Abdurauf Fitrat. Oila yoki oila boshqarish tartiblari// Mas'ul muharrir: Hamidulla Boltaboyev. Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, - Tashkent. 2013. – B. 6.

⁴⁷ Абдурауф Фитрат. Яна тўй масаласи. // - Садои Фарғона. 1914 йил 8 июнь.

⁴⁸ Абдурауф Фитрат. Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадид мактаблари хусусида қилган мунозараси // Шарқ юлдузи. - 1997.- № 1. –Б.130.

qiladilar”, “xotunlarni o‘qitmoq va alarning aqlarin jilo bermak va erlari birla yaxshi muomilalar qilmoq va bolalarini tarbiyat qilmoq, albatta, zarurdir....”⁴⁹ kabi farzandlar tarbiyasida ayollarning aql-zakovoti, tarbiyasi haqida dolzarb fikrlar ham Abdurauf Fitrat ijodining namunalariidandir. Zero, farzandlar ertangi kunimizning davomchilaridir. Ularning kelajagi esa biz kattalarga bog‘liq. Shunday ekan, ularga Mustaqil O‘zbekiston tanlagan eng to‘g‘ri va eng adolatli yo‘ldan adashmaslikni qancha erta o‘rgatsak, shuncha yaxshi natijaga erishamiz. Chunki oilada shakllangan ma‘naviy muhit bir umr insonning yashash tarziga ta’sir ko‘rsatadi.

Abdurauf Fitrat G‘arb, asosan, Yevropa madaniyati va falsafasi, ayniqsa, turk ma‘rifatparvarlarining asarlariga ham ko‘proq murojaat qilgan. Yevropaning ilm-fan, texnika va texnologiyalar sohasida katta yutuqlarga erishishi mutafakkirda katta qiziqish uyg‘otgan. Biroq Abdurauf Fitratning ilg‘or ma‘rifatparvarlik g‘oyalari faqat Yevropadan andoza olingan degan fikrlarga qo‘shilib bo‘lmaydi. Chunki Fitrat eng yaxshi rivojlangan davlatlar qatoriga qo‘shilishni istar ekan o‘z milliy g‘ururi, tarixi va an‘analarigi ham alohida e’tibor beradi va uni rivojlantirish, ajdodlardan avlodlarga yetkazish tarafdori bo‘lgan ijodkor sifatida o‘zini namoyon etadi.

Sir emaski, Turkiston jadidlaridan ba’zilari Turkiyaga borib, bu mamlakat kutubxonalaridagi boy manbalar bilan tanishgan, shular asosida asarlar yozgan va hatto o‘z vatanlariga ilmiy qimmatga ega bo‘lgan o‘zlarining kitoblarni yaratishga harakat qilgan. Aynan shu harakatlarda jadidlar o‘zlarining rivojlangan fuqarolik jamiyatini yaratish borasidagi azaliy istaklarini amalga oshirishga, loqaydlik va qoloqlikka barham berishga intilganlar. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda taraqqiyparvar, bilimli yoshlarga tayanganlar. Jadidlar xorijiy tilni o‘rganish va texnika taraqqiyotining ahamiyatiga e’tibor berib, xususiy mulk daxlsizligi kuchli davlatning garovi deb tasavvur qilganlar. Jadidlar orzu qilgan davlat islom mavqeini saqlagan holda barcha madaniyatlarning erkin rivojlanishiga qarshi bo‘lmasligi lozim bo‘lgan. Jadid namoyandalari xalqning madaniyatini ko‘tarishni orzu qilib, kelajak yoshlar qo‘lidaligini tushungan holda yoshlarni Yevropaning ilg‘or o‘quv yurtlarida o‘qitishni targ‘ib qilganlar. Abdurauf Fitratning ham ma‘rifatparvalik g‘oyalarida yuqorida keltirilgan jihatlarning barchasi mujassam bo‘lgan.

⁴⁹ Абдурауф Фитрат Бир мусулмон. Хотунлар эрлар билан баробар эмас // Туркистон вилояти газетаси. 1912 йил 20 сентябр сони.

Fitrat yoshlarga murojaat qilib, ularni millat taraqqiyoti uchun kurashishga chaqiradi. Shuningdek, Turkiston mintaqasining taraqqiyoti va rivojlanishi asosi sifatida zamonaviy ta'lim-tarbiya beradigan boshlang'ich va o'rta ta'limni rivojlantirish, oliy o'quv yurtlarida tahsil olish, demokratik mazmundagi islohotlarni amalga oshirish, yoshlarning ma'rifatparvarligi, shijoatini kengaytirish borasida dolzarb tavsiyalarni beradi.

Abdurauf Fitrat falsafiy merosidagi gumanistik g'oya va qarashlar yoshlarni ma'naviy-axloqiy jihatdan kamol toptirishdagi ilmiy-tarbiyaviy nasihatlariga alohida e'tibor qaratilgan. Shu sabab Fitrat asarlari insonning qadr-qimmati, sha'nini himoya qiluvchi insonparvarlik, hurfiylik va bag'rikenglik g'oyalari yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish, ularni komillik sari yetaklashda asosiy nazariy manba sifatida e'tirof etiladi.

Abdurauf Fitrat o'z ijodiy merosida har bir jamiyatda komil insonni voyaga yetkazish ma'naviy muhit bilan bog'liq, degan fikrni ilgari suradi. Mamlakat istiqbolini o'ylab, zamon kishisining ma'naviy qiyofasini belgilashda ikki manbani – milliy urf-odat va an'analarni qadriyat sifatida yuksak baholash hamda Yevropa tajribasini o'rganish zarurligini ta'kidlab o'tadi. Fitrat insonning komillik sifatlarini belgilashda milliy va islomiy an'analarga, xususan, mutasavvuf allomalarning komil inson haqidagi ta'limotiga tayangani holda, uni zamon talablariga muvofiq tarzda rivojlantirishga harakat qiladi. Zero, Fitrat bu qarashlarni haqqoniylik va jasorat namunasi sifatida matbuotda baralla yoritgan. Milliy o'zlikni anglash, milliy iftixor va vatanparvarlik, xalq taqdiri uchun mas'uliyatlilik tuyg'ularini shakllantirgan.

Bugungi kunda Fitrat adabiyoti va falsafasi, ma'rifatchiligi va mafkurasi, ular ilgari surgan milliy g'oya va qarashlar o'zbek falsafasi taraqqiyotida muhim o'rin egallaganini alohida e'tirof etish joiz. Zero, Fitratning adabiy merosi o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy harakatning umumiy in'ikosi, o'zbek xalqi ozodlik falsafasining namoyon bo'lishi, undagi ustuvor g'oyalar va tamoyillarning yaxlit ta'limotga aylangani, xalqimizning ezgu orzulari va maqsadlarining nasriy va nazmiy ifodasidir.

Abdurauf Fitrat falsafiy dunyoqarashi o'z mohiyatiga ko'ra, ijtimoiy-tarixiy tajribani umumlashtirish, jamiyat istiqbolini namoyon qilish imkoniyatiga ega bo'lgan kuch sifatida millatni yagona g'oya atrofida birlashtirishga yo'naltirilgan edi.

Abdurauf Fitrat falsafiy merosidagi gumanistik g'oya va qarashlar o'zining ijtimoiy mohiyati bilan ma'rifatparvarlikka yo'g'rilgan bo'lib,

Turkiston ma'rifatparvar jadidlari qatori Fitratning falsafiy qarashlarida o'sha davr ijtimoiy hayoti va millat taqdiri bilan bog'liq falsafiy muammolar markaziy o'rinni egallagan⁵⁰.

Fitrat faoliyatida tashabbuskorlik, tadbirkorlik, siyosiy harakatchanlik, hurfikrlilik, hamjihatlik, bag'rikenglik, murosasozlik kabi tamoyillar ijtimoiy taraqqiyotning asosi sifatida g'oyaviy jihatdan ifodalanib kelingan. Zero, Fitrat davr sharoitidan kelib chiqqan holda o'zining falsafiy-ijtimoiy qarashlarini o'z asarlarida publitsistik, dramatik, badiiy tarzda ifoda etib, o'zining axloqiy, siyosiy, ijtimoiy va falsafiy qarashlarini ilgari surgan.

Abdurauf Fitratning xalq va millat uchun amalga oshirgan eng katta xizmatlaridan biri shundaki, u xalq va jamiyatning og'ir ijtimoiy muammolarni ijobiy hal qilish asoslarini islohot orqali, evalyutsion yo'l bilan hal qilish asosini ishlab chiqib, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishning hamda mustamlakachilikka barham berishning samarali yo'llarini ko'rsatib berdi. Shu bilan birga Abdurauf Fitrat islom dini falsafasida diniy va dunyoviy ilmlar uyg'unligini ochib berishga intilish bilan birga, millatning baxt-saodatini dunyoviy taraqqiyotga erishish bilan bog'lagan. Shuning uchun ham Fitrat ijodida dunyoviylik, zamonaviy ilmlarni egallash dinga xilof emas, aksincha, unga bog'liq ekanligini Qur'oni karim oyatlari, hadisi shariflardan parchalar keltirish orqali yoritilgan.

Fitrat yoshlarga murojaat qilib, ularni millatning taraqqiyoti uchun kurashishga chaqiradi va yoshlar qatlamini "millat taraqqiyotining poydevorlari" deb ta'riflaydi. Turkiston o'lkasining ravnaqi va taraqqiyoti g'ayratli yoshlarni zamonaviy ta'lim beradigan maktablar va oliy dargohlarda ta'lim olish tartibini yo'lga qo'yish orqali amalga oshirish mumkinligini asoslab beradi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Fitratning asosiy ijtimoiy-ma'naviy qarashlarida oila munosabatlari kengroq yoritilgan. Ma'rifatparvarning fikricha, oilaviy munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'ymasdan va o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'naviy tarbiyalamasdan turib jamiyatni isloh qilish xatodir va bunday jamiyatning rivojlanishini taraqqiyot sari yetaklash oson kechmaydi. Shunday ekan yurt va millat taqdiri jamiyatning yacheykasi bo'lgan oilaning ijtimoiy holatiga chambarchas bog'liqdir. Abdurauf Fitrat Turkistondagi qoloqlik sabablarini to'g'ri anglab yetgani holda dunyoviy va diniy ilmlarni chuqur o'rganish zarurligini alohida ta'kidlagan. Zero, dunyoviy ilmlar

⁵⁰ Назаров Қ. Фалсафа асослари. – Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2012. –Б.98.

insoniyatning barcha tajriba va sinovlaridan o'tgan bilimlar jamlanmasi bo'lib, undan barcha xalqlar harorat oladi.

Abdurauf Fitrat falsafiy merosidagi gumanistik g'oya va qarashlar XX asrning boshlarida Turkiston o'lkasida kechgan ijtimoiy-siyosiy hodisalarni o'z ichiga qamrab olgan maqolalar va dramalarda o'z davrining nomdor gazeta va jurnallari sahifalarida chop etilgan. Turkiston o'lkasi xalqlarining ijtimoiy ongini o'stirishda beminnat xizmat ko'rsatgan "Hurriyat", "El bayrog'i", "Najot", "Sho'royi Islom", "Kengash" kabi gazetalarning sahifalari purma'no hikmatlar bilan boyitilgan.

Zero, ma'rifatparvarlarning bosh vazifasi jamiyat hayotini insonparvarona g'oyalar bilan sug'orish, aniqrog'i, insonparvarlikka asoslangan, demokratik jamiyatni qurish g'oyasi bo'lgan. Ushbu g'oyalarni xalq ongiga singdirish va uning mafkuraviy asoslarini mustahkamlashda Abdurauf Fitratning xizmatlari beqiyos.

Abdurauf Fitrat qarashlarida yosh avlodning tarbiyasiz, ongsiz, irodasiz, nodon va johil bo'lib qolmasliklari uchun millat ayollari, xotin-qizlari o'qimishli, oqila bo'lishi lozimligiga alohida urg'u berilgan. Farzandlar salomatligi va tarbiyasida ayollarning mas'uliyati katta ekanligini alohida e'tirof etadi.

Bundan tashqari, farzand tarbiyasini juda muhim ijtimoiy hodisa va uzluksiz mas'uliyatli jarayon sifatida izohlab, "oiladagi mushkul vazifa go'dak tavalludidan so'ng er-xotin bo'yniga tushadigan farzand tarbiyasidir, farzandlarning e'tibordan qolishi, o'zgalarga tobe, qul va asir bo'lishi esa bolalikdan o'z ota-onalaridan olgan tarbiyalariga bog'liqdir"⁵¹, deb qayd etadi. Zero, kelajak avlod tarbiyasi, millat tarbiyasi ekanligini to'g'ri anglagan mutafakkir ayollarni "Millat onasi" degan unvon bilan e'zozlaydi va ularni millat kelajagini belgilovchi kishilar sifatida e'tirof etadi. Oilada, bu faoliyat masalasida ona eng asosiy rolni bajarar ekan, farzand tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi ayollarni ilmiy bo'lishi lozimligini targ'ib qiladi.

Abdurauf Fitrat o'zining bir qator asar va maqolalarida insoniyat tarixida xotin-qizlarning o'rni beqiyos ekanligini, oila jamiyatning asosiy poydevori bo'lib, ma'rifatli, sog'lom, oilada tarbiyalangan har qanday millat farzandi har tomonlama ma'naviy yetuk, komil shaxs sifatida shakllanib, o'z yurti va millatning kelajagi uchun xizmat qilishini ta'kidlaydi. Fitrat tomonidan oilaviy masalalarga bag'ishlangan va u

⁵¹ Abdurauf Fitrat. Oila yoki oila boshqarish tartiblari// Mas'ul muharrir: Hamidulla Boltaboyev. Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – Tashkent, 2013. – B. 70.

tomonidan tadqiq qilingan ayrim masalalar hozirgi paytda ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Fitrat asarlaridagi komil insonni shakllantirish g'oyasi boshqa ma'rifatparvarlikka asoslangan bo'lib, u millatni ma'rifatli qilish orqali barkamol avlodni tarbiyalash va aynan shu yo'l bilan istibdoddan qutulish, so'ngra istiqbolga erishish mumkinligini ta'kidlagan. Fitrat komil insonni tarbiyalash borasida qayg'urar ekan, asosan, komil insonning shakllanishi uchun to'siq bo'layotgan illatlar va ularni bartaraf etish yo'llari borasida keskin mulohazalar yuritgan. Shuningdek, Fitrat Markaziy Osiyo tarixiga nazar tashlab, uning temuriylar davrida gullab-yashnaganligiga hamda mukammal darajada obod va farovon bo'lishga turli millatli xalqlarning ahil-inoq hayot kechirganligini misol keltiradi. Bu davrda ilm-fan, ma'rifat va madaniyatning gullab yashnashi hamda madrasalarning rivojlanishiga alohida urg'u berib o'tadi. Fitrat Vatanga bo'lgan muhabbat inson ma'naviy-axloqiy kamolotining eng yuqori cho'qqisi ekanligini ta'kidlar ekan, har qanday millat farzandi o'z vatani bilan faxrlanishi lozimligini qayd etadi. Chunki qonun-qoidalarini mensimaydigan, shariat ahkomlariga bo'ysunmaydigan ota-ona, mahalla, ustozlar nasihatlariga amal qilmaydigan kishi har qanday yomon ishlarni qiladigan, nafsiga erk beradigan, ochko'zlik va ma'naviyatdan begona bo'lib shakllangan kimsalar jamiyatning sho'ridir. Mutafakkirning fikriga ko'ra, insonning badan tarbiyasi bilan shug'ullanishi uni yaxshi axloqqa, sog'lom fikrga, chinakam ilm-ma'rifatga yetkazadi. O'qimoq va o'rganmoq uchun insonga kuchli, kasalsiz jasad kerakligini hisobga olib, badanning quvvatli va salomat bo'lmog'i lozimligini ta'kidlaydi. Tana sog'lom bo'lishi uchun inson zararli odatlardan qochmoq zarurligini uqtiradi. Abdurauf Fitrat milliy istiqlolning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy asoslarini ko'rsatib berish bilan birga, uning ro'yobga chiqishi, millatning o'zligini anglashi, tarixiy ongning shakllanishi, ma'naviy merosini tiklash va ulardan samarali foydalanish bo'yicha eng muhim tavsiyalarni ham berib o'tadi.

Abdurauf Fitratning ushbu dolzarb g'oyalari, keyinchalik, xalqni milliy ozodlikka chorlovchi yirik g'oyaviy-nazariy qarashlar majmuiga aylanib, istiqloлга erishish uslublarini o'zida mujassamlashtirgan yaxlit ta'limot darajasiga ko'tarilgan edi. Mutafakkir g'oyalarining asl ma'nosi inson taqdiriga befarq bo'lmaslik, Turkiston zaminini zulmkorlikdan ozod etish, ijtimoiy adolatsizlik va tengsizlikka barham berish hamda ozod va farovon hayotni barpo etishga qaratilgan edi. Aynan shu sabab

insonparvarlik-gumanizm tushunchasi Fitrat faoliyatida ma'rifatparvarlik nuqtayi nazaridan yoritilgan.

Fitrat jamiyatning inqirozi, millatning parokandaligiga johillik, nodonlik sabab ekanligini ta'kidlaydi. Zero, ilm-fan rivojlangan jamiyatda sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo, madaniyat va ma'rifat taraqqiy qilishi mumkin. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy negizlari baquvvat bo'lgandagina, u o'zga mamlakatlar ta'siriga tushmaydi va xomashyo manbaiga aylanmaydi. Zero, hozirgi davrda insoniyat oldida turgan barcha umumbashariy muammolar yechimi, avvalambor, inson omilining faollashuvi, uning sog'lom fikri, yuksak ma'naviyati va ma'rifati bilan bog'liq bo'lib qolayotganligi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir.

Abdurauf Fitrat qarashlarida insonning zeb-ziynati bo'lgan ilm olish va kasb-hunar egallashi borasida so'z borib, ilm va hunarning inson kamoloti borasida ahamiyati alohida e'tirof etiladi. Bekorchilik va ilmsizlik qattiq tanqid ostiga olinib, hashamatli to'y-hasham va yig'inlar qoralanadi. Ushbu yig'inlardagi suhbatlar va g'iybat so'zlar o'rniga kitob mutolaa qilinsa va ilm-u hunar o'rganilsa, yoshlarning dunyoqarashi kengayishi mumkinligin e'tirof etiladi. Abdurauf Fitrat hunarli bo'lishni yoshlarga maslahat berib, payg'ambar va avliyolardan, o'tgan buyuk bobokalonlardan misollar keltiradi⁵².

Bugungi ijtimoiy muhitda insonlarning asosan ikki yo'nalishda dunyoqarashga egaligi ko'zga tashlanmoqda: ilmiy-falsafiy va diniy dunyoqarash. O'zbekistonning asosiy qomusi – Konstitutsiyasida dunyoviy davlat qurish nazarda tutilganligi bois bu ikki dunyoqarashni bir-biriga qarama-qarshi qo'ymagan holda ta'lim-tarbiya tizimi jarayonida, ya'ni bog'cha, maktab, oliy o'quv yurtlari va boshqa muassasalardagi ilmiy-falsafiy dunyoqarash shakllantirishga e'tibor qaratilayotganini ta'kidlash lozim.

Mustaqil O'zbekistonda jamiyatni tubdan yangi asosda qurish va uni har tomonlama rivojlantirish xalqning dunyoqarashi, ma'naviyati bilan bevosita bog'liqdir. Mamlakat mustaqilligi, taraqqiyoti, xalqning baxt-saodati, imon-e'tiqodi, vatan, erk tuyg'usi muayyan tarzda jamiyatdagi ma'naviy muhit darajasi bilan belgilanadi. Agar biz masalaga shu nuqtayi nazardan yondashadigan bo'lsak, ma'naviyatning yuqorida sanab o'tilgan komponentlar Abdurauf Fitrat ijodida yaqqol o'z ifodasini topganligini ko'rishimiz mumkin. Binobarin, Abdurauf Fitratning ma'rifatparvarligi bilan jamiyatning ma'naviy takomili o'rtasida uyg'unlik mavjuddir.

⁵² Абдурауф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. Танланган асарлар. IV-жилд. - Тошкент: Маънавият, 2006. – Б. 45.

Abdurauf Fitrat ma'rifat, ya'ni xalq orasida ta'lim-tarbiya usullarini davr talabiga moslashtirish va savodxonlikni keng targ'ib qilish, tarqatish orqali uning ma'naviy yuksalishiga erishish mumkinligi g'oyasini ilgari suradi. Abdurauf Fitratning nazarida, ma'rifat bilan ma'naviyat, aslida, madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, uning negizida vujudga keladi. Ma'naviyat ma'rifatning yuksak bosqichi bo'lganligi tufayli uning daraja va ko'lamini ifodalaydi. Demak, ma'naviyat inson ongining eng yuqori tafakkur cho'qqisini ko'rsatuvchi, uning o'z-o'zini anglashi, xulq-atvori, xatti-harakatlarining oqibatini belgilaydigan, madaniy saviyasidan iborat bo'lgan insoniy fazilatdir. Shunday ekan, Fitrat "Ilmdan boshqa najot yo'q va bo'lishi ham mumkin emas" degan hadisi sharifni hayotiy e'tiqod deb bilib, milliy istiqloq, taraqqiyot va farovonlikka, avvalo, ma'rifat orqali, dunyoviy va diniy bilim, zamonaviy ilm-hunarlarni chuqur egallash orqali erishish mumkinligini tarannum etadi.

Abdurauf Fitratning konseptual falsafiy g'oyalari hozirgi innovatsion o'zgarishlarning darakchisi, bugungi kundagi strategiya yo'nalishdagi demokratik islohotlarning genetik asosi bo'lib xizmat qilmoqda. Chunki Abdurauf Fitratning siyosiy qarashlari umuminsoniy xususiyatlarni, xususan, erk, ozodlik, adolat, mustaqillik kabi g'oyalarni tarannum etgan. Bu esa, o'z navbatida, mustaqillikka g'oyaviy asos bo'ladigan nazariyalarning shakllanishiga olib kelgan.

Hozirgi davrda insoniyat oldida turgan barcha umumbashariy muammolar yechimi, avvalambor, inson omili rolining faollashuvi, uning sog'lom fikri, yuksak ma'naviyati va ma'rifati bilan bog'liq bo'lib qolayotganligi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Zero, XXI asr insoniyat tarixida yangi bir davrni – sivilizatsiyamiz oldida turgan barcha muammolarni va ziddiyatlarni yuksak ma'naviyat, teran aql-idrok, bilim va tafakkur kuchi, o'zaro hurmat va kelishuv yo'li bilan hal qilinishi ustuvor bo'lgan davrni boshlab berdi. Bir so'z bilan aytganda, yangi asr bizning oldimizda turgan barcha muammolarni oqilona hal etishning o'ziga xos yo'lini ko'rsatib turibdi. Bu yo'l barcha xalqlar va millatlar o'rtasidagi tinch-totuvlik, o'zaro hurmat va teng huquqlilikka asoslangan, shuningdek, umuminsoniy xavfsizlikka tahdid solayotgan kuchlarni bartaraf etish, barqarorlik shartlari yechimini beradigan va taraqqiyot kafolatlarini ta'minlaydigan istiqbol yo'lidir. Vaholanki, bugungi kunda hal qilinishi lozim bo'lgan muammolarni na siyosiy zo'ravonlik va na kuch ishlatish yo'li bilan hal qilib bo'lishini hayotning o'zi ochiq-oydin ko'rsatib turibdi.

Inson barkamolligining eng oliy belgisi – Haq yo‘lidan borib, xalqqa, odamlarga foyda keltirishdir. Shunday ekan, inson har kunlik, har lahzalik faoliyati bilan boshqalarga qancha foyda keltirsa, ularning dard-u tashvishlari bilan yashab, yomon kishilarni to‘g‘ri yo‘lga boshlasa, Haq yo‘lidan borib fidoyilik qilsa, shunchalik yuksaklikka – barkamollikka ko‘tariladi. Barkamol inson o‘zining kamoloti va ulug‘ligi, xokisorligi bilan ajralib turadi. Ilm, odob-axloq jihatdan qudratli bo‘lgan kishi, o‘zi istagan barcha orzu-umidlarini ro‘yobga chiqara oladi. Yaxshilik – ezgulikni qaror toptirishga kuch-qudrati yetganligi uchun ham bunday kishi barcha imkoniyatlarini voqelikka aylantiradi. Abdurauf Fitrat ana shunday fidoyi ma‘rifatparvar insonlardan edi.

Abdurauf Fitrat jamiyatdagi boshqarish usulini, diniy maktablar va madrasalardagi o‘qitish va tarbiyalash tizimini tanqid qilib, yangi usuldagi maktablarda dunyoviy fanlarni o‘qitib, G‘arb va Sharq davlatlari bilan aloqa o‘rnatadigan tarixiy-ijtimoiy muhitni vujudga keltirish tarafdori edi. U og‘ir bir sharoitda millat ravnaqi, mustaqilligi, istiqloli uchun kurash olib bordi.

Abdurauf Fitrat boshqa millatlarning, ayniqsa, rivojlangan Yevropa xalqlarining tili, madaniyati, fan-texnikasi yutuqlarini o‘rganish, ibrat olish, maktab-maorif ishlarida ularning tartiblarini joriy etishni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘yadigan jadid ma‘rifatparvarlaridan edi. Abdurauf Fitrat ilgari surgan g‘oyalarda Turkiston xalqlarining o‘zligini tanishi va milliy qadriyatlarini saqlashi, taraqqiy etishi, o‘zini-o‘zi himoya qila olishi kabi harakat tarannum etilgan. Xullas, Abdurauf Fitratda jadidchilik g‘oyalarining vujudga kelishi va shakllanishida Markaziy Osiyo, Sharq va G‘arb ma‘rifatparvarlarining g‘oya va qarashlari katta ahamiyatga ega bo‘lgan.

Taraqqiyparvar va ma‘rifatparvar Abdurauf Fitrat xotin qizlarimizning o‘qimishli bo‘lishi kelajak avlodlarimizning nodon va johil, tarbiyasiz, bo‘lmasliklari hamda bolalar tarbiyasidan xabardor bo‘lishlari uchun zarurdir deb ta’kidlaydi. U tarbiyani “oiladagi mushkul vazifa go‘dak tavalludidan so‘ng er-xotin bo‘yniga tushadigan farzand tarbiyasidir”⁵³, – deb ta’kidlaydi.

Abdurauf Fitrat yosh avlod tarbiyasini millat kamolotining asosi deb bilib, “Tarbiya - millatning onasidir” degan g‘oyani ilgari suradi. U yosh avlod tarbiyasida onaning tutgan o‘rnini alohida ta’kidlab, quyidagicha fikr bildiradi: “Axloqiy tarbiya maktabdan ko‘ra ko‘proq muhtaram onalar

⁵³ Abdurauf Fitrat. Oila yoki oila boshqarish tartiblari// Mas’ul muharrir: Hamidulla Boltaboyev. Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, - Tashkent, 2013. – B. 70.

bag'rida izlanmog'i lozim. Farzandlarimizni istalgan darajada odobli va tarbiyali qilib voyaga yetkazmoq uchun onalarimizni ilmi tarbiyat al-atfol - bolalar tarbiyasi ilmidan bahramand qilishimiz zarur."

Bolalarimiz inson bolalari kabi bo'lsinlar desak, eng avval boshlab, onalarimizni tarbiya va ta'lim eta oling. Yo'qsa bolalardan, maktablardan momil bo'lgan foyda husula kelmas".⁵⁴ Bundan ko'rinib turibdiki, jadidlar oilada bola tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi ayollar ham o'qib, bilim olishlari kerakligini uqtiradilar. Buni Abdurauf Fitrat ham quyidagicha ta'kidlaydi:

Farangi: Buxoroda ayollar ham tahsil oladi yoki yo'q?

Mudarris: Yo'q, ayollar tahsil ko'rmaydilar.

Professor Fitrat ayollarning aqliy salohiyati va ularning ta'lim-tarbiya borasidagi imkoniyatlari erkaklar bilan teng ekanligini ta'kidlaydi. U shunday yozadi: "Biz Amerika va Fransiya ayollarining ixtirolari haqida keyinroq xabardor bo'ldikki, ayollarning tushunish darajasi erkaklarnikidan aslo kam emas ekan."⁵⁵ Fitrat, shuningdek, ilm olishning har bir musulmon erkak va ayol uchun farz ekani, ezgu amallarni bajarish vojibligi, ammo yaxshi axloq bo'lmas ekan, bunday amallar mumkin emasligini alohida qayd etadi. U deydi: "Tarbiyasiz inson yaxshi axloq sohibi bo'la olmaydi." Uning fikricha, jamiyatning baxtsizligi va yurtning saodatsizligining sababi — ayollarning ta'lim va tarbiyadan mahrum qolishidir. Shundan kelib chiqib, Fitrat quyidagi xulosani beradi: "Xotinlarni o'qitish, ularning aql-zakovotini charxlash, erlari bilan yaxshi muomala qilishga o'rgatish va bolalarini tarbiyalash albatta zarurdir."⁵⁶

Yuqorida keltirilgan fikrga qo'shimcha qilib aytishimiz joizki, har bir farzand ertangi kunimizning davomchilari. Ularning kelajagi esa biz, kattalarga bog'liq. Shunday ekan, ularga Mustaqil O'zbekiston tanlagan eng to'g'ri va eng adolatli yo'ldan adashmaslikni qancha erta o'rgatsak, shuncha yaxshi natijaga erishamiz. Chunki oilada shakllangan ma'naviy muhit bir umr insonning yashash tarziga ta'sir ko'rsatadi.

Shuni ham alohida ta'kidlash zarurki, Turkiston jadidlari G'arb va Yevropa falsafasi, ayniqsa, fransuz ma'rifatparvarlarining asarlariga ham murojaat qilganlar, ular jadidlarda katta qiziqish uyg'otgan. Chunki bir vaqtlar G'arb va Yevropa o'z taraqqiyotida Sharqdan kuchli ta'sirlangan edi. Muayyan davrga kelib G'arb va Yevropa ilm-fan, texnika va

⁵⁴ Фитрат А. Яна тўй масаласи. // Садои Фарғона. - 1914 йил, 8 июнь.

⁵⁵ Фитрат Абдурауф. Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадид мактаблари хусусида қилган мунозараси // Шарқ юлдузи. - 1997.- № 1. – Б.130.

⁵⁶ Фитрат А. Бир мусулмон. Хотунлар эрлар билан баробар эмас // Туркистон вилояти газетаси. 1912 йил 20 сентябр сони.

texnologiyalar, madaniyat sohasida katta yutuqlarga erishdi. Natijada bu yutuqlardan Sharqni bahramand qilish vaqti keldi. Shuning uchun ham jadidlar Yevropaga katta umid bilan qaradilar. Ammo Turkiston jadidlarining ilg'or ma'rifatparvarlik g'oyalari faqat G'arbdan, Yevropadan ma'naviy ozuqa olgan deb qat'iy tasdiqlash bir yoqlama xulosa chiqarish bo'lar edi. Shunga alohida urg'u berish joizki, til bilmaslik katta to'siq bo'lganligi tufayli jadidlar fransuz ma'rifatparvarlarining asarlarini turkcha tarjima qilingan nusxasidan o'qir edilar. Turkiston jadidlaridan ba'zilar Turkiyaga borib, bu mamlakat kutubxonalaridagi boy manbalar bilan tanishganlar, shular asosida asarlar yozganlar va hatto o'z vatanlariga ilmiy qiymatga ega bo'lgan kitoblarni olib kelganlar. Shu ma'noda, Abdurauf Fitrat ham rivojlangan fuqarolik jamiyati yaratishdek istaklarini amalga oshirishda loqaydlik, qoloqlikka qarshi kurashga ahamiyat bergan. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda taraqqiyparvar, bilimli yoshlarga tayanganlar. Abdurauf Fitrat xorijiy tilni o'rganish va texnika taraqqiyotining ahamiyatiga e'tibor berib, xususiy mulk daxlsizligi kuchli davlatning garovi deb hisoblagan. Abdurauf Fitrat orzu qilgan davlat islom mavqeini saqlagan holda barcha madaniyatlarning erkin rivojlanishiga qarshi bo'lmasligi lozim bo'lgan. Xalqning madaniyatini ko'tarishni orzu qilib, kelajak yoshlar qo'lidaligini tushungan holda yoshlarni Yevropaning ilg'or o'quv yurtlarida o'qitishni targ'ib qilgan.

Abdurauf Fitrat yoshlarga murojaat qilib, ularni millat taraqqiyoti uchun jonbozlik qilib kurashishga chaqiradi. Turkiston mintaqasining taraqqiyoti va rivojlanishining asosi sifatida zamonaviy ta'lim-tarbiya beradigan boshlang'ich va o'rta maktablar, oliy o'quv yurtlarida tahsil olish, demokratik mazmundagi islohotlarni amalga oshirish, yoshlarning ma'rifatparvarligi, shijoati natijasida vujudga keladi, deb hisoblaydi. Shuning uchun, har bir ishda yoshlarning ilmga bo'lgan salohiyatidan umidi kattaligi va ularga suyanishi haqida yozadi.

Bugungi kunda ham Abdurauf Fitratning ilmiy-ma'rifiy merosi yoshlarni ma'naviy-axloqiy jihatdan kamol toptirishda, ya'ni "ma'naviy qashshoqlik" va "axloqiy tubanlik" kabi salbiy illatlardan himoya qilishda o'rni beqiyosdir. Abdurauf Fitratning insonning qadr-qimmatini va sha'ni, oriyatini himoya qilish insonparvarlik, hurfiylik va bag'rikenglik borasidagi g'oyalari yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish, ularni komillik sari yetaklashda asosiy nazariy manba bo'lib xizmat qiladi.

Turkiston jadidlari har bir jamiyatda komil insonni voyaga yetkazish ma'naviy muhit bilan bog'liq, degan fikrga keldilar. Mamlakat istiqloli va

istiqbolini o'ylagan jadidlar zamon kishisining ma'naviy qiyofasini belgilashda ikki manbaga tayandilar. Bir tomondan, ular milliy urf-odat va an'analarni qadriyat sifatida yuksak baholagan bo'lsalar, ikkinchi tomondan esa, Yevropa tajribasini o'rganish zarurligini ta'kidladilar. G'arb va Sharq insonshunosligini payvand qilishga intilgan jadid yozuvchilarining ijobiy qahramonlariga berilgan ta'rifida komillikning "ovrupocha andoza"si ko'zga tashlanadi. Aynan shunday ilg'or g'oyalarning asoschilaridan biri Fitrat edi.

Abdurauf Fitrat insonning komillik sifatlarini belgilashda, milliy va islomiy an'analarga, xususan, mutafakkir allomalarning komil inson haqidagi ta'limotlariga tayanib, ushbu yondashuvlarni zamon talablariga muvofiq tarzda rivojlantirgan. Shuningdek, ikkinchi tomondan, xorij falsafasida o'z talqinini topgan inson konsepsiyasi borasidagi milliy muhit va zamonaviy fikrlardan unumli foydalangan. Fitrat haqqoniylik va jasorat namunasi bo'lib, milliy o'zlikni anglash, milliy iftixor va vatanparvarlik, xalq taqdiri uchun mas'uliyat tuyg'ularini shakllantira oldi.

§ 2.2. Abdurauf Fitrat ma'naviy merosida jamiyat va davlatchilik to'g'risidagi g'oyalar tahlili

XX asr boshlarida yuz bergan, ma'rifatparvarlikka asoslangan ma'naviy o'ziga xos uyg'onish millat ziyoli qatlamining oldiga milliy o'zligini anglash va o'z millati qadrini baland ko'tarishdek dolzarb vazifalarni ko'ndalang qo'ygan edi. Mustamlakachilikning suronli tahdidiga qaramay ma'rifatparvarlik orqali xalqni yorug'likka olib chiqishga umid qilgan ziyolilar millatning madaniy-ma'naviy va ilmiy merosini qayta tiklash, xalqqa yetkazish, o'tmishdagi buyuk siymolarni chuqur o'rganish, ularning ilmiy asarlarini nashr qildirish kabi nihoyatda dolzarb hamda o'z davrida xatarnok bo'lgan vazifalarni amalga oshirishga intilganlar. Shu sabab o'z davrida kuchli progressiv harakat sanalgan jadidchilik harakati orqali jamiyat, qolaversa, davlatchilik masalalarini o'zgartirishga intilganlar. Zero, jadid namoyandalari jamiyatdagi ma'naviy qashshoqlikka barham berish orqali ijtimoiy-falsafiy, iqtisodiy va ilmiy tafakkur hamda tarixiy xotirani uyg'otish orqali milliy davlatchilik tuzimini qayta yaratish g'oyasini ko'tarib chiqqan. Shunday ma'rifatparvarlik harakatlarining sobitqadam namoyandasi shubhasiz Abdurauf Fitrat bo'lgan.

O'zbek xalqi mustaqillikka erishgach, o'tmish ajdodlar qoldirgan boy falsafiy merosni o'rganish va uni qayta tiklashga musharraf bo'ldi. Fan va madaniyat namoyandalari falsafiy asarlarida ifodalangan ma'naviy-

axloqiy g'oyalar jamiyat taraqqiyotida, ayniqsa, yoshlarda ezgulik va iftixor tuyg'usining rivoj topishida muhim ahamiyatga ega.

Yoshlar ma'naviy dunyoqarashini shakllantirish, ularda tabiat, jamiyatning kelib chiqishi va rivojlanishi haqida tasavvur hosil qilishda Markaziy Osiyo mutafakkirlari tomonidan yaratilgan ilmiy-falsafiy merosning o'rne muhim. Ushbu falsafiy merosdan foydalanish hozirgi vaqtda mustaqil davlatimizning oldida turgan dolzarb vazifadir⁵⁷.

Milliy o'zlikni anglash – bu xalqning, millatning o'z tarixiy o'tmishini, nasl-nasabi, ajdodlarining kimligini bilib, chuqur anglab olishdir. Bugungi kunda biz kelajak avlodlarimizni barkamol shaxs, komil inson sifatida tarbiyalashda xalqimizning tarixiy an'analari, ma'naviy boyliklari, ajdodlarimizning bizga qoldirgan ilmiy meroslari va tarixiy-tarbiyaviy tajribalarini o'rganib chiqish, ularning yutuqlarini hayotga, ta'lim-tarbiya ishlariga tatbiq etishning ahamiyati kattadir. Birinchi Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda, "Har qaysi inson men shu millat farzandi ekanman, mening ajdodlarim kimlar bo'lgan, millatimning ibtidosi qayda, uning oyoqqa turishi, tiklanishi, shakllanish jarayoni qanday kechgan, degan savollarni o'ziga berishi tabiiy... Tarixiy ildizini izlagan odam, albatta, bir kun, mana shunday savollarga duch keladi va aminmanki, to'g'ri xulosalar chiqaradi. Tarixiy xotirasi bor inson – irodali inson. Takror aytaman, irodali insondir"⁵⁸.

Ushbu fikrdan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, o'tmish ajdodlarining kimligini, nasl-nasabini bilish – bu milliy o'zlikni anglashning muhim omili, hisoblanadi.

Sharq musulmon dunyosida keng tarqalgan islohotchilik harakati XX asr boshlariga kelib Turkistonda ham yoyila boshladi. Ushbu harakat faoliyati jamiyatning, aksariyat holatda, ijtimoiy va siyosiy sohalariga ko'proq tegishli bo'ldi. Shuningdek, bu islohotchilik harakati bosma sohasiga (kitobat, davriy nashrlar), ta'lim hamda ijtimoiy sohaga kuchli ta'sir o'tkazdi. O'sha davrning ko'zga tashlangan islohotchilaridan biri Abdurauf Fitrat 20 yildan ortiqroq vaqt mobaynida, ya'ni 1886-1938-yillarda, avval islom aqidalariga hamda mahalliy musulmon elitasi urf-odatlariga, keyinchalik, yangi o'rnatilgan sovet hokimiyatining qattiq siyosatiga qarshi kurashdi. Fitrat faoliyatining asosiy nuqtasi negizida

⁵⁷ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи // Халқ сўзи, 2017 йил 20 сентябрь, № 189 - сони.

⁵⁸ Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ / Тарихчи олимлар ва журналистлар билан суҳбат // "Мулоқот" журналининг 1998 йил 5-soni.

ijtimoiy ozodlik g'oyasi bo'lgan erkinlik va demokratik davlatning yangi konsepsiyasi tashkil qilgan. Bu esa, o'z navbatida, uning siyosiy faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lganligini alohida e'tirof etmoq darkor.

Fitrat Buxoroda an'anaviy islomiy ta'lim olganligi sababli o'z davrining boshqa ziyolilari kabi ilk siyosiy, ijtimoiy va g'oyaviy sohalardagi faoliyati islomiy tafakkurga asoslangan edi. 1910–1914-yillar mobaynida Turkiyadagi o'qish va turli ishlar bilan shug'ullanganligi uning tafakkur doirasining o'sishi va islom tafakkuriga yanada kuchliroq bog'lab, dunyoqarashining shakllanishida muhim rol o'ynadi. Aynan mana shu nuqtayi nazardan kelib chiqqan holda, Fitratning ilk faoliyat davri hamda hayot yo'liga oid ayrim masalalarni yoritish bugungi kunning dolzarb masalalaridandir.

Abdurauf Fitrat yoshlik yillaridayoq haj amalini ado etgan. Biror kishining hamrohligisiz haj safarini amalga oshirib qaytgan Fitrat Buxoroga qaytishda moliyaviy muammolar tufayli bir muddat Hindistonda yashab qolishiga to'g'ri kelgan. Hind xalqining turmush tarzi va ijtimoiy ahvoli, ko'p hollarda, Buxoro xalqi yashash tarzi bilan o'xshash bo'lganligi bois, Hindiston hayoti Fitratning dunyoqarashida chuqur iz qoldirgan va bu tasavvur Fitratning keyingi davrlarda yozgan asarlariga ko'chgan.

Fitratning islom g'oyalariga berilib ketishi va qiziqishi uning ilk faoliyat davrini belgilab berishi barobarida bu g'oyaning uning fikrlash tarziga ta'sir etishi, asosan, Fitratning musulmon Sharqidagi ahvolga bo'lgan qarashlari bilan chambarchas bog'liqdir.

Fitratning Turkiyaga ketishi, sabab va oqibatlarini yoritilgan manbalar hamda ilmiy-tadqiqotlarni tanqidiy tahlil qilish orqali uning Turkiyaga hech qanday moliyaviy ko'maksiz ketganligi o'z isbotini topganligini aytib o'tish kerak. Shuningdek, ayrim tadqiqotchilarning Fitratning Turkiyaga siyosiy sabablarga ko'ra “qochib ketgan”ligi borasidagi fikrlariga ham umuman qo'shilib bo'lmaydi⁵⁹.

Islomiy g'oyalar bilan qiziqqan Fitrat Istanbulda so'fiy doiralarga yaqinlashib, “Hikmat” nashriyot uyi hamda ushbu muassasa tashkilotchisi Ahmad Hilmiga juda yaqin bo'lgan. Bu yaqinlikni Fitratning “Hikmat” gazetasidagi faol ishtiroki bilan izohlanib, Istanbulda o'qishini davom ettirishiga zamin yaratgan.

Shuningdek, buxoroliklarning Istanbuldagi xayriya jamiyati hamda Fitratning bu jamiyat tashkili va faoliyatidagi ishtiroki masalalari ham bir

⁵⁹ Болтабоев Х. Абдурауф Фитратнинг ҳаёти ва фаолияти: Олий ва ўрта махсус ўқув юртлари учун қўлланма/ Масъул муҳаррир У.Норматов. - Тошкент: Фан, 1992. – Б. 66.

qancha ilmiy-tadqiqotlar va ko‘plab manbalarda keltirilgan bo‘lib, amalga oshirilgan tahlil natijalariga ko‘ra, Fitrat jamiyat tashkilida ishtirok etmaganligi, ammo uning faoliyatida asosiy rol o‘ynaganligi mazkur tadqiqot asnosida yetarlicha ochib berilgan.

Hozirgi fitratshunoslikdagi muammolar va ularning tahlili Markaziy Osiyo jadidchiligi, xususan, uning asosiy g‘oyaviy yetakchilaridan biri bo‘lgan Fitrat hayoti, ijodi va faoliyati bilan bog‘liq yechimini topmagan talaygina muammolar yoki munozarali masalalar borligi haqida fikr yuritish imkonini beradi. Tadqiqot yakunida chiqarilgan xulosalar Fitrat va fitratshunoslikka oid ma‘lum o‘zgartirishlar kiritadi. Ayni ana shu o‘zgartirishlar Fitratning ilk faoliyat davri, xususan uning Istanbuldagi faoliyatiga tegishli aniq javoblar aytishga imkon yaratadi.

Abdurauf Fitratning ilk hayot yo‘li haqida, ayniqsa 1909-yilgacha bo‘lgan davri borasida ma‘lumotlar yetarli emas. Fitrat ijodi va hayot yo‘lini o‘rgangan barcha tadqiqotchilarning ta’kidlashlaricha, u 1886-yili mayda badavlat yoki o‘ziga to‘q savdogar – sarrof oilasida dunyoga kelgan (uning otasi o‘zbek, onasi tojik millatiga mansub bo‘lgan). Begali Qosimov va Hamidulla Boltaboyevning ta’kidlashlariga ko‘ra, uning otasi Abdurahim savdo ishlari bilan tez-tez Eron, Turkiya, Sharqiy Turkistonga borib turgan. Bu ma‘lumot Abdurahimning kichik savdogar emas, balki katta savdo ishlari bilan shug‘ullanganligini ko‘rsatadi. Fitratning otasi oilasini tashlab, avval Marg‘ilonga ko‘chib o‘tadi, keyinchalik, taxminan 1913-yilda Sharqiy Turkiston, Koshg‘arga ketadi. Shu sababli Fitrat yoshligidan otasiz o‘sadi. Shunday bo‘lishiga qaramay, u asosiy ta’limni uyda, o‘z onasidan olgan. XX asr boshlarida, Ne‘matulloh Muhtaram qayd etishicha, Fitrat Buxoro adabiy davrlarida yetarli darajada mashhur bo‘lgan. Muhtaram o‘z asarini taxminan 1903-1904-yillarda yozib tugallaganligi va bu asarda Fitrat ismidan oldin Hoji laqabining qo‘llanilganligi inobatga olinsa, Fitrat ayni yigitlik chog‘ida haj amalini ado qilgan, deb aniq aytish mumkin.

Abdurauf Fitrat o‘sha vaqtda haj safarining an’anaviy yo‘li hisoblangan Hindiston orqali emas, balki temir yo‘l bilan Odessa, Turkiya orqali Arabistonga safar qilganligi va Hindiston orqali qaytib kelganligini taxmin qilish mumkin. Agar Fitratning o‘gay qizi Sevara Karomatillaxo‘jayeva xotiralariga tayanadigan bo‘lsak, Fitrat bu haj safariga bir o‘zi borgan⁶⁰. Uning xotirlashiga ko‘ra, Fitrat hajdan qaytayotib, yonidagi bor mablag‘ini Hindistonda o‘g‘irlatib qo‘ygandan

⁶⁰ Шарофуддинов О. Ижодни англаш бахти. - Тошкент: Шарқ, 2004. –Б.17.

keyin Buxoroga qaytish uchun pul topish maqsadida u yerda bir muddat qolib sartaroshlik bilan shug'ullangan.

Fitrat 1910-yilga qadar Buxoro jadidlarining ishlariga umuman aralashmagan. Bu, ayniqsa, maktab masalasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Buxorolik jadidlar ham ichki Rossiya va Turkistondagi islohotchilar kabi o'z faoliyatlarini yangi usul maktabini ochishdan boshladilar.

Fitrat, o'zi yozishiga qaraganda, dastlab jadidlarga qarshi bo'lgan va ayrim kishilarning ta'siri ostida (mashhur o'zbek bastakori Mutavakkil Burhonov o'z xotiralarida yozishicha, Fitratning Istanbulga safarga chiqish qaroriga bevosita uning tog'asi Mahzar Maxdum ta'sir o'tkazgan) unda yangi usul maktabi va umuman, jadidchilikka moyillik paydo bo'lgan.

Fitrat, Edvard Olvortning ta'kidlashicha, "Buxoro madrasasini a'lo darajada bitirganidan keyin Behbudiyning yaqin izdoshiga aylandi." Lekin Olvortning bu ta'kidiga u qadar qo'shilib bo'lmaydi. Fitrat Buxoro talabalarining "eng fozili" bo'lishiga qaramay, 1910-yilda ham u Buxorodan tashqarida umuman noma'lum shaxs edi. Olvort o'z tahlili davomida "Fitrat Markaziy Osiyodagi katta muammolar o'ngida diniy ulamoning naqadar tushkunligi hamda uning bu vaziyatdagi mavjud imkoniyatlari borasida keskin fikrlar aytdi", deb ta'kidlaganda, 1911-1912-yillar davomida Turkiyada o'zining birinchi asarlarini nashr qildirgan va u bilan mashhurlikka erishgan Fitrat haqida so'z yuritadi. Bundan tashqari, ayrim manbalarda keltirilishicha, Fitrat o'zining ustози Behbudiya ergashib, jadidchilik harakatiga qo'shilgan.

"Ushbu yil (1910 - y.) fikri ochiqlarning biri Abdurauf Fitrat edi. Bu zot Buxoro talabalarining eng mustaidi, eng fozili sanalar edi. Mirzo Abdulvohid maktabiga ko'p qotishib yurgan bo'lmasa ham, mudarris Abdulqodir Maxdum vositasi ila "Siroti Mustaqim" majallasini mutolaa qilib fikri ochilg'on va Istanbul safari uchun hozirlik ko'rub yurgon edi. Bir bahona ila Buxoroning bir qism viloyalarini sayohat qilib yaxshigina ma'lumot to'blab mazkur safarga hozirlandi"⁶¹.

Ayniyning "Buxoro inqilobi tarixiga materiallar" kitobidan keltirilgan yuqoridagi ko'chirmadan Fitrat Istanbulga safariga qadar islomchilik g'oyalari bilan qiziqqanligi va u haqidagi asosiy ma'lumotlarni 1908-yilgi Konstitutsiyaviy inqilobdan keyin Turkiyadagi islomchilikning asosiy nashrlaridan biri bo'lgan "Siroti Mustaqim" jurnalidan olganligini bilish mumkin. "Siroti Mustaqim" jurnali buxorolik o'quvchilarini, ayniqsa, madrasa talabalarini musulmonlar ijtimoiy-siyosiy hayotida islohotlar

⁶¹ Садриддин Айни. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро // Куллиёт. Ҷилди 14. - Душанбе: Адиб, 2005. – Б. 65.

o'tkazish zarurati haqidagi fikrlari bilan o'ziga jalb qilgan edi. Bundan tashqari, jurnal o'tkazilishi lozim bo'lgan islohotlarni va bu bilan bog'liq mulohazalarini Qur'on va payg'ambarning hadislarini bilan dalillashi ham jurnalning Buxoroda keng tarqalishi sabablaridan biri sifatida qarash mumkin.

Turk konstitutsion inqilobidan ikki yil avval, 1906-yilda ro'y bergan Eron Mashrutiya inqilobi o'z asoratlari bilan Buxoro ziyolilarining fikriy taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan va bu jarayondagi muhim tashqi manbalardan biriga aylangan edi.

Aynan shu yillarda Buxoroda eronlik ma'rifatparvar Zaynalobiddin Marog'iy (1837-1910) qalamiga mansub "Sayohatnomai Ibrohimbek" ("Ibrohimbekning sayohatnomasi") asari keng tarqaldi va xalq orasida katta shuhrat qozondi. Ushbu asar XX asr boshlarida nafaqat eronliklar, balki qo'shni hududlar, xususan, Buxoro ahli uchun ham bir "ko'zgu" vazifasini bajardi. "Sayohatnomai Ibrohimbek" da fors madaniyati G'arb – "boshqa" sivilizatsiya bilan qiyoslangan holda tasvirlanadi va bu solishtirish natijasida mavjud "noxush" manzara ochib beriladi. Asar ayni shu jihatlari bilan ham, yuqorida ta'kidlanganidek, nafaqat eron xalqi, balki unga qo'shni davlatlar xalqlarida ham katta qiziqish uyg'otdi. Ayniqsa ziyolilar Mashrutiya inqilobi yillarida bu kitobdan zavqlandilar. O'sha davrda kim "Sayohatnomai Ibrohimbek"ni o'qisa yoki o'qigan bo'lsa, konstitutsion harakati va yangilanish tarafdori deb hisoblandi.

Timur Xo'jao'g'lining ta'kidlashicha, Fitrat Istanbulga kelmasidan oldin usmonli turk ziyolilari orasida keng tarqalgan islomchilik va turkchilik mafkurasi va uning qarashlari borasida batafsil ma'lumotga ega va bu mafkuralarning ta'siriga tushgan edi. Fitrat diniy islohot tarafdori bo'lgani holda va ehtimol, u Ayniy ta'kidlaganidek, "buxorolik talabalarning eng mustaidi va eng fozili" sifatida Marag'oiyning yuqoridagi asari bilan ham juda yaxshi tanish bo'lgan. Adib Xolidning aniqlashicha, Fitratning ilk asarlari bo'lgan "Munozara" va "Hind sayyohi"da ham uslub jihatidan, ham mazmunan "Sayohatnomai Ibrohimbek"ning kuchli ta'siri kuzatiladi. Shu sabab ham ta'kidlash kerakki, "Siroti Mustaqim" jurnali va "Sayohatnomai Ibrohimbek" kabi boshqa manbalardan "o'zlashtirilgan" g'oyalar Fitratning XX asr birinchi o'n yilligi boshlaridagi faoliyati va ijodining asosiy yo'nalishini belgilab berdi. Boshqacha aytganda, Fitrat ijodining bu bosqichi ayrim tadqiqotchilar tomonidan "gumanistik hurfikrlilik" davri deb ham

baholandi⁶². Istanbulda azaldan buxoroliklar jamoasi mavjud edi. Ammo XX asrning boshlarida Istanbulga buxoroliklarning yangi avlodi kela boshladi. Adib Xolid ta'kidlaganidek, Istanbul buxoroliklar uchun maqbul va qo'shni Eronga qaraganda talabalar uchun imkoniyatlari keng va zamonaviyroq deb qabul qilingan edi. Ammo ba'zida turkistonliklar, xususan, buxoroliklar diniy ta'limni davom ettirish uchun Misrga borishni ham ma'qul ko'rardilar.

XX asr boshlarida Buxoroning boy savdogarlari o'z o'g'illarini Turkiyaga tahsil olish uchun yubora boshladilar. Buxorolik jadid Ahmad Naim Nusratullobekning ta'kidlashicha, o'zi va akasi Buxorodan Istanbulga borgan birinchi talabalardan bo'lishgan.

Fitratning o'gay qizi Sevara Karomatillaxo'jayevaning yozishicha, Fitrat o'smirlik yillari haqida eslashni va gapirib berishni unchalik xush ko'rmagan. Ammo ba'zan kechki taomdan so'ng biroz bo'sh vaqt bo'lsa, o'tmish yillarining uzuq-yuluq voqealarini eslardi. Shunday xotiralardan birida Fitrat quyidagilarni gapirib berganligini eslaydi:

“Mening o'smirlik yillarim juda og'ir kechgan, ayniqsa Istanbulda yashagan davrim men uchun nihoyatda murakkab bo'lgan.” Otam mening u yerda o'qishimga qarshi edi. Shunga qaramasdan, men Istanbulga ketdim. Otamning ra'yiga qarshi borganim uchun, u menga pul yubormay qo'ydi. Istanbuldaligimda bir tiyinsiz qoldim. Keyin, tirikchilik uchun duch kelgan ishni qilishimga to'g'ri keldi. Bir muddat bozorda qovun sotib olib, ularni tiliklab, qayta sotdim. So'ngra tamaddixonada ishladim”⁶³.

Fitratning otasi oiladan ketganidan keyin uni moddiy jihatdan ta'minlab turganligi aniq. Chamasi u va o'g'illari orasida qizg'in yozishma bo'lgan. Shu tariqa Fitrat otasi bilan aloqada bo'lgan hamda uni o'z rejalari, jumladan, Istanbulda o'qishi haqida ham xabardor qilgan.

Hamidulla Boltaboyev, Fitratning o'gay opasi Mahbuba Rahimning (Mahbuba Rahim Abdurahimning marg'ilonlik oilasidan bo'lgan qizi) xotiralariga asoslanib ta'kidlashicha, Fitrat Istanbulga yetib olgunga qadar savdo kemasida yuk tashuvchi bo'lib yollangan; [Istanbulda] tahsili davomida esa madrasa va masjidda hovli supuruvchilik qilib kun ko'rgan; undan tashqari, akasi Abdurahmondan ba'zida moddiy yordam ham olib turgan. 1910-yil bahorida Fitrat do'sti Muqimiddin bilan Buxorodan Istanbulga Eron orqali jo'nab ketgan. Ba'zi tadqiqotlarda Fitrat Istanbulga

⁶² Foiбова Ш.О. Абдурауф Фитратнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари: Ф.ф. н...дисс. – Т.: 1996. – Б.152.

⁶³ Болтабоев Х. Фитрат ва истиқлол маънавияти. Абдурауф Фитрат Танланган асарлар. I-Жилд. Шеърлар, насрий асарлар ва драмалар, - Т.: Маънавият, 2000. – Б.11.

1909-yilning kuzida ketganligi ta'kidlanadi. Lekin bu tadqiqotlarda mazkur sanani tasdiqlovchi isbot va manbalar keltirilmaganligi sabab bu fakti qabul qilish qiyin.

1910-yilning yanvar oyida Buxoroda shia va sunniylar orasida qonli to'qnashuv sodir bo'ldi. Bu xunrezlikning tafsilotlari ushbu voqealarning bevosita guvohi bo'lgan Sadriddin Ayniy tomonidan batafsil bayon etilgan. Fitrat ham bu hodisalarni xotirlab quyidagilarni yozadi: "Shanba kuni madrasadan chiqqan turib Toki Telpakduzon (do'ppido'zlar mahallasi)ga keldim. U yerda ellikka yaqin talaba nimanidir muhokama qilardi. Men ularning suhbatlarini eshitdim va Samarqand darvoza ortida eronliklar va shialarning bayramini tomosha qilgani kelgan bir nechta mahalliy talabalar o'rtasida to'qnashuv sodir bo'lganligini angladim. Bu hodisa 1328-yil muharram oyining 10-kunida sodir bo'lgan edi"⁶⁴.

Sadriddin Ayniy Fitrat va boshqa buxoroliklarning safari tafsilotlarini shunday bayon qiladi:

"Nizomiddin Urganjiyning birodarzodasi Muqimbek Abdurauf ila dars sherigi va yaqin do'st edi. Muqimbek amakisi ila oralari buzuv bo'lib, Chorjo'yda mahbus hukmida edi. Bu ham Fitrat bilan birga Istanbulga bormoqchi, lekin qochmoq uchun munosib bir fursatni ko'zlamakda edi. Shiiy-sunniy fojiasi munosabati ila Mirzo Urganjiy Buxorog'a kelganligi sababli Muqimbekka fursat musoid bo'ldi. 1910-yil bahor faslida Abdurauf ila Muqimbek Eron yo'li bilan Istanbulg'a qarab qochdilar"⁶⁵.

Ayniyning bu so'zlari ayrim tadqiqotchilarni chalg'itgan ko'rinadi. Ular Ayniy keltirgan ma'lumotni noto'g'ri talqin qiladilar va Fitrat shia-sunniy ziddiyatidan keyin hukumat ta'qibidan qo'rqib Turkiyaga qochib ketgan, deb ta'kidlaydilar. Bunday dalillar, fikrimizcha, tarixiy isbotga ega emas. Agar Fitrat Buxorodagi bu voqealarning faol ishtirokchisi bo'lganida zamondoshlari tomonidan yozilgan asarlar yoki boshqa tarixiy manbalarda, albatta, uning ismi qayd qilingan bo'lar edi. Afsuski, biz hech bir manbada uning hukumat ta'qibi sabab Turkiyaga qochib ketganligini tasdiqlovchi faktlarni uchratmaymiz.

Yuqorida keltirilgan faktik dalillardan shuni xulosa qilish mumkinki, Fitrat Istanbul safariga katta mablag'siz va biror bir moliyaviy tashkilotning yordamisiz yo'lga chiqqan. Bu esa ko'p tadqiqotchilarning Fitrat Buxoro islohotchilarining yoki "Shirkati Buxoroyi Sharif"

⁶⁴ Абдурауф Фитрат. Хиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадид мактаблари хусусинда қилган мунозараси. Танланган асарлар 1-жилд, Шеърлар, насрий асарлар, драмалар, - Т., "Маънавият", 2000. – Б. 47.

⁶⁵ Садриддин Айний. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро // Куллийет. Ҷилди 14. - Душанбе:Адиб, 2005. – Б. 101.

kompaniyasi yoki “Tarbiyai Atfol” xayriya jamiyati moddiy ko‘magida Turkiyaga o‘qishga yuborilgan degan ta’kidlarini inkor qiladi. “Shirkati Buxoroyi Sharif” va “Tarbiyai Atfol” jamiyatlari faoliyati bilan bog‘liq manbalar tahlili quyiroyqda amalga oshirilgan.

Yuqorida qayd qilinganidek, Fitrat Istanbulga 1910-yilning bahorida Eron orqali ketdi. Hozirga qadar manba va ma’lumotlarning kamligi sabab Fitrat Istanbulga borganidan keyin aslida nima bilan shug‘ullanganligi noma’lumligicha qolmoqda. 1914-yilda Behbudiy Fitratni “Dorul Voizin” talabasi sifatida tilga oladi. Fitrat hayoti va ijodini o‘rgangan tadqiqotchilarining ta’kidlashlaricha esa, u “Madrasatul Voizin” yoki Istanbul Universitetida o‘qigan. Agar “Madrasatul Voizin” 1911-yilning dekabrda ta’sis etilgani inobatga olinsa, u holda, Fitrat 1910-yilning o‘rtasidan 1912-yilgacha bo‘lgan oraliqda Istanbulda nima bilan shug‘ullangan, degan savol tug‘iladi?

XX asr boshida, ayniqsa, Turk Konstitutsion inqilobining ikkinchi yili Usmoniylar poytaxti Istanbul alg‘ov-dalg‘ov edi. Adib Xolid ta’kidlaganidek, aynan o‘sha yillari “Buxorodan o‘qishga kelgan talabalar davr intellektual g‘alayonlarining markaziga tushib qoldilar. Buxoroliklarning Istanbuldagi faoliyatini kuzatish oson emas, lekin shuni ishonch bilan aytish mumkinki, ularning aksariyati “Siroti Mustaqim” va “Taorifi Muslimin” kabi islomchilik yo‘nalishidagi jurnallar tomonidan targ‘ib qilingan antiimperialistik musulmon modernizmi bilan chambarchas bog‘liq edi”. Ko‘rinib turganidek, aksariyat tadqiqotlarda buxorolik talabalar Istanbulda islomchilik g‘oyalarini keng targ‘ib qilgan doiralarga yaqin bo‘lganligiga urg‘u beriladi. Bundan tashqari, Sayfiddin Ershohinning fikriga tayanadigan bo‘lsak, Turkiyadagi Ikkinchi Konstitusion inqilob yosh buxoroliklar faoliyati va muloqot doirasiga katta ta’sir ko‘rsatganligini ham e’tibordan qochirmaslik lozim.

Yosh Fitrat Istanbuldagi hayotining ilk davrida islomchilik g‘oyalari faol muhokama va targ‘ib qilinadigan muhitga tushdi. Istanbulda bo‘lgan davri mobaynida Fitrat so‘fiylik ta’limoti bilan sug‘orilgan islomchilik g‘oyalari ustunlik qilgan doiralarga yaqin edi. Adib Holidning ta’kidlashicha, Fitrat so‘fiy turk yozuvchisi, mutafakkir va “Hikmat” nashriyot uyining ta’sischisi Shahbandarzoda Ahmet Hilmiyga yaqin bo‘lgan. Shuni ta’kidlash kerakki, yuqoridagi vaziyat sabab Fitrat davrga oid o‘z qarashlari aks etgan ilk maqolalarini Hilmiyning “Hikmat” va qozi va siyosiy arbob Abdurashid Ibrohimning “Taarufi Muslimin” kabi islomchilik yo‘nalishidagi davriy nashrlarida chop qilgan.

Takkada istiqomat qilgan musofirlar orasida uning hovlisi, yaqin-atrofi tozaligiga hamda oshxonasida yordamlashadigan odamlar ham bo'lgan. Lale Janning ta'kidlashicha, takka qayd daftarida ro'yxatdan o'tgan musofirlar takkaga yaqin bozor, karvonsaroy va boshqa shu kabi joylarda turli yumushlarni bajaruvchi yoki savdo ishlariga yordamlashuvchi sifatida faoliyat olib borgan. Takka musofirlarining bu kabi faoliyatlari Istanbulning eski shahar qismi bilan takka o'rtasidagi o'ziga xos munosabat tashuvchi bog'liqlik shakllanishiga sabab bo'lgan. Bundan tashqari, takkada uzoq muddat qolgan musofirlar takkaga yangi joylashgan boshqa shaxslarga yashash joyi va kun kechirish uchun ish topishga yordam beruvchi diaspora klasterlarini tashkillashtirishga muvaffaq bo'lgan.

Yuqorida qayd etilganidek, Fitrat Istanbulda tirikchilik uchun turli joylarda ishlashga majbur bo'lgan. Ehtimol, u ham yuqorida tilga olingan diaspora klasterlarining yordamidan foydalangandir. Chunki u qisqa muddat ichida bozorda mayda-chuyda savdosi bilan shug'ullangan, madrasa va masjidda hovli supuruvchilik qilgan, oshpazning yordamchisi bo'lib ishlagan va hk. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda dastlabki yilda katta shaharda "cho'ntagida bir tiyini" bo'lmagan Fitrat, asosan, tirikchilik qilish uchun turli joylarda ishlagan va kechki paytlarda bo'sh qolgan vaqtlarida madrasaga kirish imtihonlariga tayyorgarlik ko'rgan, deb taxmin ham qilish mumkin. Eng asosiysi, Fitrat 1910-yil davomida o'zining mashhur "Munozara" va "Hind sayyohi" asarlari ustida ishlagan. 1911-yili Fitrat, qiyin moddiy ahvoliga qaramasdan, turli joylarda ishlab topgan pulidan jamg'argan mablag'iga Ahmad Hilmiyning "Hikmat" nashriyotida o'zining yuqorida nomi zikr etilgan ikki badiiy asari va "Sayxa" she'riy to'plamini chop qildi.

Fitrat holat va vaqtning qulayligidan unumli foydalanib, Buxoroda qoralaganlarini qayta ishlagan ko'rinadi. Zero, u Istanbulga safar oldidan, Ayniy yozganidek, Buxoro amirligining bir necha viloyatlariga safar qilgan va ma'lumotlar jamlagan. Albatta, Fitrat jamlagan ma'lumotlar mamlakatdagi haqiqiy ahvolni yaqqol ko'rsatib berishi kerak edi. Shu sababdan ham u o'z asarlarida tasvirlagan Buxoroning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoli haqiqatga juda yaqin. Fitratning ilk asarlari nafaqat adabiy asar sifatida, balki tarixiy manba sifatida ham o'ta qimmatli. Fitratning safargacha bo'lgan vaqtda jamlagan ma'lumotlari uning Istanbulga ketishidan oldin nima haqda yozishi va qanday yozishini juda yaxshi bilgan, deb aytish mumkin. Fitrat Buxoroda ekan, yozilajak asarlarining syujeti va yo'nalishini aniq bilgan hamda muhim qismlari

qaydga tushirilgan qoralamalari bo'lganligi ehtimoldan holi emas. O'z davrning diniy, falsafiy va siyosiy fikrining Fitrat dunyoqarashiga ta'siri uning 1910-1915-yillar oralig'ida yozgan asar va maqolalarida yaqqol ko'rinib turadi. Fitratning islomchilik fikri va g'oyalarga qattiq berilishi, ehtimol, uni zamonaviy islom da'vatchilarini tayyorlash maqsadida yangidan tashkil qilingan "Madrasatul Voizin"ga yetaklagandir.

"Madrasatul Voizin" – isloh qilingan ta'lim tizimiga asoslangan birinchi oliy o'quv yurtlaridan biri sifatida 1911-yil 28-dekabrda Istanbulning Sogukcheshme mahallasidagi "Vani Efendi Madrasasi" o'rnida ochilgan. Yuqorida yozilganidek, ushbu madrasa islom da'vatchilarini tayyorlashga ixtisoslashgan bo'lib, unga boshqa biror madrasani tamomlagan shaxslar qabul qilinishi kerak edi. Madrasa Nizomida qayd etilishicha, u "barcha insonlarga muqaddas Qur'on va islom madaniyatini, shuningdek, payg'ambarning amallari va hadislarini (sunnat) doirasida islomning fazilatlarini o'rgatish va ommalashtirish" uchun ochilgan. "Madrasatul Voizin"da o'qimoqchi bo'lgan talabgorning yoshi 20 dan 35 gacha bo'lishi, sudlanmagan, sog'lom, ayniqsa, duduqlanmasligi, kirish imtihonlarini muvaffaqiyatli topshirishi, tahsildan so'ng o'quv muassasasi ma'muriyati yuborgan hududda ishlab berish majburiyatini olishi va Nizomda ko'rsatilgan boshqa talablarga to'la javob berishi lozim edi. Adib Xolidning ta'kidlashicha, mazkur yangi oliy ta'lim muassasasi diniy sohadan tashqari noan'anaviy dunyoviy fanlarni ham chuqur egallagan "ulamolarni" tayyorlash maqsadida davlat tomonidan tashkil etilgan edi.

Bu madrasada o'qimoqchi bo'lgan shaxsdan, Nizomga binoan, juda chuqur diniy bilim talab qilinar edi. Kirish imtihonlari muayyan darajada qiyin edi. O'qish 4 yilga mo'ljallangan va yilda 40 nafar talaba qabul qilinishi belgilangan. Kirish imtihonlaridan muvaffaqiyatli o'tgan talabalar tekin o'qitilgan va oylik stipendiya bilan ta'minlangan. Bundan tashqari, talabalarga kuniga 1 marotaba issiq ovqat ham berilgan. Madrasaga qabul qilingan va uni muvaffaqiyatli tamomlagan talabalar ta'lim muassasasi yuborgan hududda 4 yil muddat ishlab berish majburiyatini olgan.

Manbalarda qayd etilishicha, 1913-1914-o'quv yili uchun 48 nafar talaba, shu jumladan, 10 nafar xorijiy davlat fuqarosi bo'lgan musulmonlarni qabul qilish haqida e'lon berilgan. Fitratning "Madrasatul Voizin"ga qachon o'qishga kirganligi masalasi manba va ma'lumotlar yetarli bo'lmaganligi uchun hamon muammoligicha qolmoqda. Har holda, u madrasaga kirish uchun yuqorida qayd etilgan barcha talablarni bajargan va kirish imtihonlarini muvaffaqiyatli topshirib, Zaki Validiy qayd

etganidek, “Konstantinopol “Madrasatul Voizin” diniy ta’lim muassasasi”ning buxorolik birinchi talabasi bo’lgan. Lekin 1914-yilda boshlangan Birinchi jahon urushi Fitratga ushbu madrasani tamomlashga imkon bermadi. 1914-yilning o’rtalarida Istanbulda tahsil olayotgan aksar talabalar qatorida Fitrat ham Buxoroga qaytib keldi.

Fitrat madrasadagi o’qishini tamomlay olmasa-da, Buxoro talabalarining “eng fozili” sifatida egallagan bilimlari, madrasaga kirish uchun tayyorgarlik va tahsil davomida olgan qo’shimcha malakalari unga ulkan intellektual boylik zaxirasini berdi. Aynan Istanbulda o’tkazgan yillari, Adib Xolid ta’kidlashicha, Fitrat “ochiq islomchilik”ning amaldagi eng a’lo namunasi bo’lgan sakkizdan ortiq asarlarini yozdi. Bundan tashqari, u islomchilikning Ahmet Hilmiy, Mehmet Akif, Abdurashid Ibrohim kabi nufuzli g’oyaviy rahnamolari bilan bevosita muloqot qilish va ularning asosiy asarlari va g’oyalari bilan yaqindan tanishish imkoniga ega bo’ldi.

“Jadidchilik g’oyalarini Turkiston xalqi ongiga singdirish va ushbu harakatning tashkiliy-mafkuraviy asoslarini mustahkamlashda buxorolik mashhur alloma, professor Abdurauf Fitratning xizmatlari beqiyosdir.”

“Farzand tarbiyasiga ko’proq vaqt ajratuvchi ayollar - onalarning ma’rifiy va madaniy saviyasi bolaning qanday shaxs sifatida kamol topishiga bevosita ta’sir ko’rsatadi.”⁶⁶.

Abdurauf Fitrat qarashlarida yosh avlodlarning tarbiyasiz, ongsiz, irodasiz, nodon va johil bo’lib qolmasliklari uchun millat ayollari, xotin-qizlari o’qimishli, oqila, farzandlar salomatligi va tarbiyasi borasida xabardorligi, zarur deb biladi. Farzand tarbiyasini juda muhim ijtimoiy hodisa, uzluksiz jarayon sifatida qaraydi-ki, bu borada “oiladagi mushkul vazifa go’dak tavalludidan so’ng er-xotin bo’yniga tushadigan farzand tarbiyasidir”⁶⁷, degan fikrlari qimmatlidir. “U kelajak avlodi tarbiyasini - millat tarbiyasi deb biladi va shu asosda “millat onasi” degan g’oyani ilgari suradi. Bu orqali u ayolni millat kelajagini belgilovchi asosiy omil sifatida ko’rsatadi.”

Jadidlarning ijtimoiy qarashlarida oila va oila munosabatlari masalalari keng o’rin olgan bo’lib, ma’rifatparvarlarning fikricha, oila asosini to’g’ri qurmasdan va yosh avlodni to’laqonli to’g’ri yo’lda tarbiyalamasdan turib, jamiyatni isloh qilish, uning rivojini taraqqiyot sari

⁶⁶ Раджабова Д.Н. Туркистон жадидларининг қарашларида ёшлар ва хотин-қизлар масалалари (XIX асрнинг охири - XX аср бошлари). Тарих фанлари ном .дис. – Тошкент.: 2003. – Б.77.

⁶⁷ Абдурауф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. Танланган асарлар. IV-жилд. - Тошкент: Маънавият 2006. – Б. 5.

yo‘naltirish mumkin emas va oxir-oqibatda millat taqdiri oilaning holatiga bog‘liqligi ta’kidlanadi. Bu g‘oyalar Abdurauf Fitratning “Oila yoki oila boshqarish tartiblari” asarida shunday ifodalanadi: “Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog‘liq. Tinchlik va totuvlik esa, shu millat oilalarining intizomiga tayanadi. Qayerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va muazzam bo‘ladi”⁶⁸.

Oilada farzand tarbiyasida ona eng asosiy rolni bajaradi. Bu haqda professor Abdurauf Fitratning quyidagi “Tarbiya axloqiyalari maktabdan ko‘ra muhtarama onalar quchog‘ida axtarilmog‘i lozimdur. Bolalarimizni matlub darajada adablik va tarbiyatlik qilmoq xohishimda bo‘lsak, ishda onalarimizni “ilmi tarbiya al-atfol” dan bahrador, bolalarimiz inson bolalari kabi bo‘lsinlar desak, eng avval boshlab, onalarimizni tarbiya va ta’lim eta oling. Yo‘qsa bolalardan, maktablardan momil bo‘lgan foyda husula kelmas”⁶⁹. bundan ko‘rinib turibdiki, jadidlar oilada bola tarbiyasi bilan shug‘ullanuvchi ayollar ham o‘qib, bilim olishlari kerakligini uqtiradilar. Chunki onalar oiladagi ishlarni, yumushlarni bajarib bo‘lib, farzandlari bilan birga bo‘lishadi. Shunday ekan, ma’rifatparvar jadidlar farzandlar kamoloti, ularning tarbiyasi bilan shug‘ullanuvchi ayollarni ham ilmi bo‘lishi, bilim olishlari zarur deb bilganlar va targ‘ib qilganlar.

Abdurauf Fitrat o‘zining bir qator asar va maqolalarida insoniyat tarixida xotin-qizlarning o‘rni beqiyosligini, oila jamiyatning asosiy poydevori ekanligini asoslab bergan. Bu masalani umuminsoniy, umummilliy darajagacha ko‘tarib, ma’rifatli, sog‘lom, oilada tarbiyalanib voyaga yetadigan har tomonlama ma’naviy yetuk avlodning, komil insonning shu yurt, shu xalq, millatning kelajakdagi rivoji, taraqqiyoti uchun muhim omil ekanligini ta’kidlaydi. Jadidlar, xususan, Abdurauf Fitrat tomonidan oilaviy masalalarga bag‘ishlangan va u tomonidan tadqiq qilingan ayrim masalalar ham hozirgi paytda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Abdurauf Fitrat o‘z yurtini rivojlangan Yevropa mamlakatlari qatorida ko‘rish, ilmsizlikdan olib chiqib, siyosiy tuzimni o‘zgartirish, xalqning mafkurasini yangilash, jamiyatni demokratlashtirish kabi dolzarb muammolarni ko‘tarib chiqishi bilan birga, ona Vatanini hurlik va ozodlik tomon olib chiqishga intilgan.

⁶⁸ Fitrat Abdurauf. Oila yoki oila boshqarish tartiblari. –T.: “Cho‘lpon” nomidagi NMIU, 2013.-B.6.

⁶⁹ Абдурауф Фитрат Яна тўй масаласи. // Садои Фарғона, 1914 йил, 8 июн сони.

O‘z ona Vatanining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi mintaqadagi yerusti va yerosti boyliklarining ayovsiz talon-toroj qilinishiga va tabiiy resurslardan oqilona foydalanmaslik oqibatida ekologik muvozanat buzilishiga olib kelganligidan shikoyat qilgan Fitrat o‘z qarashlarini ozodlik, hurlik tomon o‘ta muhim chaqiriq sifatida qayd etadi. Bu fikrlar uning uzoqni ko‘ra olgan millat fidoyisi bo‘lganini, yerosti boyliklari qanday qiymatga egaligini o‘z zamonida e‘tirof etgan taraqqiyparvar ekanini ko‘rsatadi.

Abdurauf Fitrat merosi va serqirra ijodiga murojaat qilar ekanmiz, ushbu xulosalarimiz yanada mustahkamlanib, o‘z tasdig‘ini topib boraveradi. Bugungi kunda Abdurauf Fitrat falsafasi, ma‘rifatchiligi va mafkurasi, u ilgari surgan milliy g‘oya va qarashlar o‘zbek falsafasi taraqqiyotida muhim o‘rin egallagani alohida e‘tirof etilayotgani bejiz emas. Zero, Abdurauf Fitratning ilmiy-adabiy merosi o‘sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy harakatlarning umumiy in‘ikosi, o‘zbek xalqi ozodlik falsafasining namoyon bo‘lishi, xalqimizning ezgu orzulari va maqsadlarining nasriy va nazmiy ifodasidir.

Abdurauf Fitrat noshirlik, shoirlik va dramaturgiya sohasida sermahsul ijod qilib, shu orqali yoshlarni mehnatsevarlik, Vatanga muhabbat, dunyoviy ilmlarni egallashga chorlagan. O‘z qarashlari orqali fuqarolar ongida ilmga intilish, ziyoli bo‘lish, kasb-hunar egallash kabi ijobiy fikrlarni shakllantirgan.

III BOB. ABDURAUFI FITRAT MA'NAVIIY-FALSAFIY MEROSINING YANGI O'ZBEKISTON YOSHLARI TARBIYASIDAGI O'RNI

O'zbekistonda yangi taraqqiyot bosqichida uni har tomonlama rivojlantirish xalqning dunyoqarashi, ma'naviyati bilan bevosita bog'liqdir. Mamlakat mustaqilligi, taraqqiyoti, xalqning baxt-saodati, imon-e'tiqodi, Vatan, erk tuyg'usi muayyan tarzda jamiyatdagi ma'naviy muhit darajasi bilan belgilanadi.

Mustaqillik yillarida ishlab chiqilgan milliy-ma'naviy tiklanish konsepsiyasiga binoan, eng avvalo, vatanparvarlik, baynalmilallik, milliy ong, milliy uyg'onish, diniy bag'rikenglik tarixini xolisona yoritish muhimdir. Agar masalaga shu nuqtayi nazardan yondashilsa, ma'naviyatning yuqorida sanab o'tilgan komponentlari Turkiston jadidlarining ijodida yaqqol o'z ifodasini topganligini ko'rish mumkin. Binobarin, Turkiston jadidchiligidagi ma'rifatparvarlik bilan jamiyatning ma'naviy takomili o'rtasida uyg'unlik mavjuddir. Jadidlar ma'rifat, ya'ni xalq orasida ta'lim-tarbiya usullarini davr talabiga moslash va savodxonlikni keng tarqatish orqali jamiyatning ma'naviy yuksalishiga erishish mumkinligi g'oyasini ilgari surdilar. Ularning nuqtayi nazaricha, ma'rifat bilan ma'naviyat aslida madaniyatning tarkibiy qismlari bo'lib, uning negizida vujudga keladi. Ma'naviyat ma'rifatning yuksak bosqichi bo'lganligi tufayli, uning daraja va ko'lamini ifodalaydi. Demak, ma'naviyat inson ongliligini ko'rsatuvchi, uning o'z-o'zini anglashi, xulq-atvori, xatti-harakatlarining oqibatini belgilaydigan, madaniy saviyasidan iborat bo'lgan insoniy fazilatdir.

§ 3.1. Hozirgi davrda mutafakkir ijodini o'rganishning tarixiy - falsafiy ahamiyati

XX asrning 90-yillaridan keyin jadidchilik harakati va uning namoyandalari, ularning ma'naviy merosi, nomlari qayta tiklana boshlandi. Ayniqsa, XXI asr ostonasida yangicha qarashlarni o'zida aks ettirgan nufuzli xalqaro anjumanlarning tashkil etilishi dunyo olimlarining jadidchilik va istiqloqlilik harakatlari to'g'risidagi olamshumul xulosalari, shuningdek, o'zbek olimlari bilan o'zaro fikr almashishga turtki bo'la boshladi⁷⁰. Natijada, AQSH, Germaniya, Fransiya, Italiya, Niderlandiya, Turkiya, Rossiya, Hindiston va boshqa mamlakatlar olimlari

⁷⁰ Qarang: B. Qosimov. Jadidchilik: islohot, yangilaniش, mustaqillik va taraqqiёт uchun kurash. – Toshkent: Universitet, 1999.

tomonidan ilmiy muzokaralar va fikr almashishlar ko'paydi. Zero, Turkiston xalqlari tafakkur tarzi va ma'naviy merosining asosiy o'zagi jadidlar tomonidan yaratilgan asarlar, g'oya va mafkura bilan sug'orilgan edi.

Chunonchi, Abdurauf Fitrat qarashlarida g'oyaviy masalalarga ko'proq e'tibor qaratilgan bo'lsa-da, asosiy maqsad xalq ma'naviyati, jamiyat taraqqiyoti, milliy va ma'naviy hamda madaniy merosning nodir manbalarini asrab qolish, avaylash, kelajak avlodlarga munosib yetkazish edi.

Insoniyat jamiyati taraqqiyotida bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tish ma'rifatparvarlikdan boshlanib, zamonaning yetuk, ongli, bilimli kishilari ma'naviyat va ma'rifat tarqatishadi. Natijada ma'rifatli kishilar ma'naviy qaramlik, qo'rquv va hadiksirashni bartaraf etib, beqiyos kuch-qudrat, salohiyat egasi bo'ladilar. Ma'rifatli kishilar millat va Vatan ozodligi, xalqning ma'naviy merosi va ma'rifati uchun kurashadilar. Aynan shu nuqtayi nazardan bizning xalqimiz hamisha ma'naviyatga, ma'rifatga intilib kelgan. Ma'naviyatning ma'nosi shuki, ma'nolar majmui, ong, aql, shuurning rivojlanganlik darajasi bilan bevosita bog'langandir.

Abdurauf Fitrat yashagan davrda jamiyatga xizmat qiluvchi ijodkorni topish qiyin bo'lsa-da, u butun umri davomida Vatanni ozod va obod qilish dardi bilan yashagan.

Ayniyning yozishicha, Buxoroda 1908-yilning oxirlarida jadidlar tomonidan yangi usuldagi maktab ochilganida, maktab tashkilotchilari ikki katta muammoga duch keldilar: maktab o'quvchilarni mahalliy tildagi darsliklar bilan ta'minlash va kelgusida ochiladigan maktablar uchun yuqori malakali o'qituvchilarni tayyorlash. Bu muammolarni hal qilish maqsadida 1326-hijriy yil Rabiul avval oyining birinchi kunida (1909-yil 23-mart) Ahmadjon Mahdum, Aminjon Mahdum, Usmon Xo'ja, Homid Xo'ja, Mulla Nizom Sobitiy, Abdurahmon Saidiy, Mirzo Abdulvohid va Sadriddin Ayniydan iborat guruh tomonidan "Shirkati Buxoroyi Sharif" kompaniyasi tashkil etildi. Shirkat ta'sischi ro'yxatidan ko'rinib turganidek, tashabbuskorlar Buxorodagi yangi usul maktablarining tatar va mahalliy o'qituvchilaridir. Shirkatning dastlabki mablag'i har bir ta'sischi a'zoning shaxsiy mablag'i hisobidan 77 so'm miqdorida shakllantirildi. Kompaniya 1909-1910-yilning yoz oylarida Sadriddin Ayniy qalamiga mansub "Tartilul Qur'on" va "Tahzibus Sibyon" kitoblarini nashr qildi. Ushbu kitobchalar Shirkat tomonidan nashr qilingan birinchi va so'nggi maktab darsliklari edi.

“Shirkati Buxoroyi Sharif” o‘z oldiga talabalarni xorijga o‘qishga yuborish vazifasini qo‘ymagan. Shirkat o‘z ta’sislaridan Usmon Xo‘ja Po‘lat Xo‘ja o‘g‘li va Homid Xo‘ja Mehriyni “maktab ishini tizimlashtirish va buxorolik yoshlar orasidan bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash” maqsadida Bog‘chasaroy va Istanbulga jo‘natadi. Ayniy Usmon Xo‘jani “yangi fikrdosh” va Homid Xo‘jani esa “eski rafiq” deb tanishtiradi. Shirkat ta’sislarini tomonidan kelishilgan va tasdiqlangan rejaga, asosan, Usmon Xo‘ja va Homid Xo‘ja maktab ishi va maktab tashkil etish tizimini o‘rganib qaytishlari kerak edi.

“Shirkati Buxoroyi Sharif” tomonidan amalga oshirgan ishlari yuqoridagi qayd qilinganlar bilan cheklangan. 1909-yilning oxirida jadid maktabi atrofidagi janjaldan keyin Buxoro hukumati ushbu maktabni yopishi hamda 1910-yil yanvar oyidagi sunniylar va shialar o‘rtasidagi xunrezlik Buxoro jadidlarini sarosimaga solib qo‘ydi. Chunki tajovuzkorona kayfiyatdagi mutaassib ulamo ularni qattiq ta’qib qila boshladi.

“1910-yil davomida ‘Shirkat’ faqat yangi usuldagi maktablar tizimini yaratishga qaratilgan ishlarga e’tibor berdi. 1910-yil oxiriga kelib, “Shirkat” ning asosiy a’zolari “Tarbiyai atfol” jamiyatiga qo‘shildi. Jamiyat a’zolari, ulamo va hukumatning ta’qibi sababli, faoliyatlarini xufyona tarzda olib borishga majbur bo‘lishdi”. “Tarbiyai atfol” jamiyati 1328-hijriy yil Zulqa’da oyining 28-kunida (1910-yil 1-dekabr) Mirzo Abdulvohid Munzim, Homid Xo‘ja Mehriy, Ahmadjon Mahdum Hamdiy, mudarris Hoji Rofi va Mukammalliddin Mahdum Burhon o‘g‘li tomonidan tashkil etilgan.

Abdurauf Fitrat haqida ilk ma’lumot bergan kishi Buxoro amiri Abdulahadxonning saroy xodimlaridan bo‘lgan Hoji Ne’matulla Muhtaramdir. U o‘zining “Tazkiratush-shuaro”(1910-y.)siga Abdurauf Fitratni “Mijmar” taxallusi bilan kiritadi. Abdurauf Fitrat haqida ma’lumot berib, she’rlaridan namuna sifatida keltirgan. Abdurauf Fitratning hijriy 1327 (milodiy 1909-1910-yy.)-yili Istanbulda bosilgan dastlabki “Munozara” asari Turkistonda juda tez tarqalib, 1912-yilda Hoji Muin tomonidan o‘zbekchaga tarjima qilingan nusxasi “Turkiston viloyatining gazetisi”da nashr etilgan. Keyinchalik, 1913-yilga kelib “Munozara” Mahmudxo‘ja Behbudiyning so‘ngso‘zi bilan alohida kitob holida nashr etilgan. Tez orada mashhurlikka erishgan mazkur asar rus tiliga ham tarjima qilinib, oz sonda kitob holida chop etilgan. Sho‘ro hukmronligi davrining ilk yillarida taniqli akademik A.N.Samoylovich o‘zining 1919-

yilda nashrdan chiqqan “Turk xalqlari adabiyoti” nomli asarida Abdurauf Fitratning ijodi haqida ma’lumot keltirib, unga ijobiy baho bergan.

Abdurauf Fitratning XX asr 20-yillarida chop etilgan “Chin sevish”, “Abo Muslim”, “Hind ixtilolchilari” kabi dramalari sahnaga qo’yilgach, ko‘plab taqrizlar yozila boshlangan. 1922-yilda chop etilgan 104 sahifalik “O‘zbek yosh shoirlari” to‘plamida Abdurauf Fitratning ham she’rlari nashr etilgan. “Turkiston” gazetasining 1924-yil 12-yanvar sonida adabiyotshunos va tanqidchi Abdurahmon Sa’diyning “O‘zbek shoirlari” nomi bilan chop etilgan maqolasida ham uning ijodi qalamga olinib, yuqori baho berilgan. Adibning “Qiyomat” hikoyasi 1923-yilda va “Abulfayzxon” dramasi 1924-yilda Moskvada nashr etiladi. Taniqli davlat va madaniyat arbobi Nazir To‘raqulov Fitratning “Qiyomat” hikoyasini Dantening mashhur asari – “Ilohiy komediya”ga qiyoslagan.

XX asrning 20-yillari Abdurauf Fitrat ijodining eng sarmahsul yillari bo‘lgan. O‘sha davrda, u haqida shoirlar, olimlar, hatto davlat arboblari ham yozgan. Deyarli hamma u yozgan asarlarning joziba kuchi, teran ma’nosi, keng qamrovi haqida yakdil bo‘lgan, ammo jadidchilikka qarshi kurash boshlanganida esa birinchi nishon, shubhasiz, Abdurauf Fitrat va uning asarlari bo‘lgan. XX asr 20-yillarining ikkinchi yarmida Fitratga qarshi hujum avjiga mindi. Uning “Eng eski turk adabiyoti namunalari. Adabiyotimiz tarixi uchun materiallar” (O‘zdavnashr, Samarqand-Toshkent, 1927-y.) va “O‘zbek adabiyoti namunalari” (Samarqand-Toshkent, 1928-y.) nomli asarlari nishonga olingan.

Jalil Boybo‘latov degan firqa jurnalisti tahriri ostida “Qizil O‘zbekiston” gazetasining uchta sonida Abdurauf Fitratga “panturkist”, “panislomist”, “opportunist” kabi bir qator siyosiy ayblovlar qalashtirib tashlangach, Abdurauf Fitrat matbuot orqali javob qaytarib, “Qizil O‘zbekiston” gazetasining 1929-yil 15-16-sentyabr sonlarida o‘zining “Yopishmagan gajaklar” nomli maqolasini chop ettirgan⁷¹.

Turkiston o‘lkasida birinchi islohot jamoalari XIX asr oxirida shakllandi. Taraqqiyparvarlarning ko‘zga ko‘ringan namoyandalari mahalliy ziyolilarning asosini tashkil qilgan Munavvar qori Abdurashidxon o‘g‘li, Abdurauf Fitrat, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Toshpo‘lat Norbo‘tabekov, Zaki Validiy To‘g‘on va Hamza Hakimzoda Niyoziylardir.

Ma’rifatchilikning dastlabki bosqichida, asosan, musulmon maktablari islohoti va g‘arbona ta’lim jihatlarini kiritishni ko‘tarib chiqqan tor

⁷¹ Болтабоев Х. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси. Филол. фанлари доктори... дисс. –Т.: 1996. –Б.25.

darajadagi madaniy-ma'rifiy jadidchilik harakati tarzida shakllandi. Islohotchilik harakatining boshlaridagi mafkurasi hali milliy ozodlik uchun kurash vazifasi bilan bog'liq emasdi. Lekin u dastlabki yillardanoq milliy uyg'onish uchun shart-sharoitlar tayyorlash, Markaziy Osiyo xalqlarini dunyo sivilizatsiyasi muvaffaqiyatlari bilan tanishtirishga qaratilgan edi.

Bu harakat yetakchilari Turkiston o'lkasi xalqlarining boshi berk ko'chaga kirib qolganliklaridan og'ir qayg'uga tushdilar. Ular ham chorizm, ham mahalliy hokimiyatparastlarning ikkiyoqlama bosimi ostida qolgan keng xalqning g'oyat qashshoqligi, jahonning iqtisodiy taraqqiy etgan davlatlaridan nihoyatda ortda qolganligi, madaniy qoloqlik, qarashlardagi bir xillik jadidlarda ijtimoiy rivojlanishni tezlashtirishning amaliy vositalarini qidirish g'oyasini paydo qildi.

Shakllangan vaziyatda ilg'or musulmon ziyolilari o'lkaning mustamlaka kishaniga tushishi, yurt qoloqligining muhim sababini xalqning ma'rifiy qoloqligida, deb tushundilar. Shu sabab ma'rifatchi jadidlar ta'lim taraqqiyotini birinchi galdagi asosiy masala, deb bilishgan. Jadidlar bu ishda nafaqat nazariy holatdan, balki amaliy jihatdan ham ko'p kuch-g'ayrat sarflashdi.

Matbuotning maydonga kelishi publisistika taraqqiyotiga yo'l ochdi. Bu borada Behbudiy, Fitrat, Munavvarqorilarning xizmati katta bo'ldi. 1914-yilda boshlangan Birinchi Jahon urushi va Rusiyaning unga qo'shilishi Turkistonning o'z mustaqilligini qo'lga olishiga ma'lum umid va imkon tug'dirdi. Biroq chor hukumati qattiq turdi. O'lkada "tartib saqlanishi"ga alohida ahamiyat berdi.

XX asrning 20-yillari esa eski mustamlaka tuzumidan yangisiga, sotsialistik diktaturaga o'tish davri bo'ldi. O'tish davrida hamisha muayyan erkinliklarga imkon qoladi. 20-yillarning birinchi yarmidagi qizg'in adabiy-madaniy harakatchilik va Fitrat, Qodiriy, Cho'lpon ijodi misolida yangi adabiyotning eng sara namunalari xuddi shu davrda maydonga kelishi bejiz emas. Binobarin, yangi adabiyotning shakllanish va taraqqiyot bosqichlarini to'g'ri anglamoq uchun davrning eng muhim hodisalari va uning zaminida yuzaga chiqqan ijtimoiy-madaniy manzarasiga bir ko'z tashlash lozim bo'ladi.

Adabiy kuchlar ko'proq mana shu gazeta-jurnallar atrofida uyushdilar. Chunonchi, Samarqandda "Oyna" Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919), Saidahmad Vasliy (1869-1925), Siddiqiy Ajziy (1864-1927), Saidrizo Alizoda (1887-1945), Hoji Muin (1883-1942) kabi iste'dodlarni to'pladi.

Buxorodan Abdurauf Fitrat (1886—1938), Toshkentdan Kamiy (1865-1922) faol qatnashib turdilar⁷².

O‘zbek dramanaivisligi XX asr 10-yillarning ikkinchi yarmida qizg‘in rivojlanib, Toshkent, Samarqand, Qo‘qonda teatr havaskorlar truppalari tuzildi. Samarqandda Behbudiya ergashib, Abdulla Badriy, Hoji Muin, Nusratilla Qudratulla o‘g‘li, Toshkentda Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy, G‘ulom Zafariy, Farg‘ona vodiysida Hamza, Xurshid, nihoyat Buxoroda Abdurauf Fitrat kabi adiblarimiz bir qator dramalar yozdilar. 1916-yilgi mardikorlik voqealariga bag‘ishlangan dramalar paydo bo‘ldi, muxtoriyat haqida “Avtonomiya yoki muxtoriyat” (Hamza) nomli drama yozildi. Fitratning mashhur “Temur sag‘anasi” dramasi Turkiston muxtoriyatining fojiona qonga botirilishi taassurotlari asosida maydonga kelgan edi⁷³.

Yangi zamonaviy adabiyotshunoslik va tanqid shakllandi. Zamon va ijod, badiiy adabiyot tili, yangi adabiy janrlar bilan bog‘liq masalalar matbuot sahifalarida keng muhokama qilindi. Xususan, Abdurauf Fitratning bu borada vaqtli matbuot sahifalarida e‘lon qilgan maqolalari yangi estetikaning shakllanishida muhim rol o‘ynadi.

XX asrning 10-yillarida Turkiston ma‘naviy hayotida keng tomir otgan o‘zbek jadid adabiyoti o‘zining chinakam samaralarini qiyin-qistov bilan 20-yillarda berdi. Abdurauf Fitrat o‘z ijodi bilan yangi o‘zbek dramachiligining eng sara namunalari muallifi va yangi o‘zbek adabiyotshunosligining asoschisi bo‘lib tarixga kirdi.

Jadidchilik, Turkiston ijtimoiy fikri taraqqiyotida, Abdurauf Fitrat qayd etganidek, islomchilik (panislomizm), turkchilik (panturkizm) va mahalliychilik (o‘zbekchilik) ko‘rinishlarida ham namoyon bo‘lgan ediki, bularning o‘z sabablari bor. Masalan, islomchilik va turkchilik, chor hukumatining g‘ayriuslarga musulmonlarga qarshi olib borgan buyuk millatchilik siyosatiga javob sifatida maydonga kelgan bo‘lsa, mahalliychilik (o‘zbekchilik) 1918-1920-yillarda Turkistonda adabiy til borasida avj olgan munosabatlarda yuzaga kelgan⁷⁴.

Birinchi Jahon urushida Rusiyaga asir tushgan ko‘plab usmonli turk zobitlari 1917-yil voqealaridan so‘ng Turkistonga kelib, maorif va madaniyat ishlarida faol ishtirok etar ekanlar, adabiy til borasida Istanbul

⁷² Абдуазизова Н. Туркистон матбуоти тарихи. – Т.: Академия, 2000. – Б.77.

⁷³ Эрназаров Т.Э. Туркистонда вақтли матбуот (1870-1925 йиллар). -Т.: Ўздавнашр, 1959. – Б.68.

⁷⁴ Абдивоҳидов С.А. Жади́дчи́лик ҳаракатининг ижтимоий – сиёсий жиҳатлари ва ҳозирги замон. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд, СамДУ, 2020. – Б.26.

turkchasiga qizg'in tarafdorlik ko'rsatgan va bu o'zbek ziyolilari orasida muayyan e'tirozlar tug'dirgan edi. Lekin bu qarashlarning har uchasi ham 20-yillarning o'rtalarida oldinma-keyin barham topdi.

Jadidchilik ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy-islohotchilik harakati bo'lib, bu harakat turmushning barcha sohalarini yangilash, eng muhimi va asosiysi, idora usulini yangilash shiori bilan chiqdi. Idorachi? Idora boshqalarning qo'lida edi. Demak, uni o'zgartirish uchun, avvalo, unga ega bo'lish kerak. Bu, o'z navbatida, mustaqillikka, milliy istiqloлга kelib taqalar edi. Lekin, gap shundaki, bu g'oya millat tomonidan anglanmog'i kerak edi. 1789-yilda fransuz Bastiliyasi qahramonlarining sevimli iboralari bo'lgan va Nomiq Kamol, Tavfiq Fikratlar, so'ngroq esa Behbudiy, Munavvarqorilar tomonidan tez-tez ishlatilib turgan "Haq berilmas, olinur" degan gap millatning qalbiga, ruhiga singmog'i, boshqacha aytganda, chinakam milliy g'oyaga aylanmog'i kerak edi. Shundagina u real kuchga aylanardi⁷⁵.

Bu juda murakkab ish edi. Chunki bu g'oya anglanmog'i uchun millat uyg'oq bo'lishi kerak edi.

Jadidchilik hech qachon Vatan va millat taqdiriga bu qadar yaqin kelgan emas edi. Vatan va Millat taqdiri hech qachon bu qadar ham qahr, ham faxr bilan, ham iztirob, ham g'urur bilan jadid ma'rifatparvarligiga kirib kelmagan edi. Mubolag'asiz aytish mumkinki, 1865-yildan 1929-yilgacha bo'lgan davr oralig'ida ushbu mavzuga daxl qilmagan birorta ziyoli yo'q. Agar bu harakatning bosh mavzusi nima desalar, "Millat" deyish kerak bo'ladi. Eng katta dardi nima deb savol qo'yilgudek bo'lsa, "Istiqloл!" deb javob berish kerak bo'ladi⁷⁶.

Mustaqillik sharofati tufayli qachonlardir "burjua-liberal harakat"⁷⁷ deb e'tirof etilgan jadidchilik harakati ma'rifatparvalik harakati ekanligi isbotlandi. XX asr 90-yillaridan keyin jadidchilik harakati va uning namoyandalari, ularning ma'naviy merosi, nomlari qayta tiklandi. Bugun boshqa ma'rifatparvar jadidlar qatori Abdurauf Fitratning ham nomi oqlandi. Uning dunyoqarashida bayon etilgan falsafiy-axloqiy g'oyalar xalqimizning ma'naviy qadriyatlarini yuzaga chiqargan poydevor sifatida hanuzgacha saqlanib qolmoqda. Shuning uchun ham bugungi erkinlik va ozodlik tufayli Turkiston xalqlarining erki, ozodligi, milliy davlatchiligi

⁷⁵ Махмудова Г.Т. Туркистонда жадидчилик ҳаракати ва унинг ахлокий-эстетик фикр тараққиётига таъсири: ф.ф.н дис. – Т., 1996. – Б.75.

⁷⁶ Махмудов Ғ. Жадид адабиётида миллий истиқлол мавзуси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – Б. 56.

⁷⁷ Қосимов. Б. Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. – Тошкент: Университет, 1999.

uchun kurashgan vatanparvarlar qatori, Abdurauf Fitratning ham nomi oqlandi. Uning asarlari qayta chop etila boshlandi. Abdurauf Fitrat qatori qatag'on qurbonlari xotirasiga atab Toshkent shahrida "Shahidlar xotirasi" yodgorlik majmui va "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyi barpo etildi.

Turkiston jadidlari ijtimoiy-falsafiy qarashlarining muhim jihati milliy istiqlool g'oyasidir. Chunki Chor Rossiyasining mustamlaka siyosati va milliy zulm sharoitida Turkistonning ozodligi, milliy istiqloli va istiqboli masalalari qiziqtirishi tabiiy bir hol edi. Jadidlar Turkistonning istiqloli bevosita jamiyatni ma'rifat yo'li bilan o'zgartirishga bog'liq, tadrijiy rivojlanish yo'li foydali va ma'qul, degan fikrni ilgari surdilar.

XX asrning boshlarida o'zbek millatining ilg'or ziyolilari, ya'ni jadidlar Turkiston o'lkasi xalqlarining ijtimoiy-siyosiy hayotida muayyan o'zgarishlar qilishga va mustamlakachilikka qarshi kurash, mustamlakachilik zulmini bartaraf etib, istiqloлга erishish uchun ommani savodli va ma'rifatli qilish borasida sezilarli yangiliklar olib kira boshladilar.

Shu bilan birga mutafakkir Abdurauf Fitratni Sharq adabiyoti va falsafasining ma'naviy merosi ham qiziqtirgan. Sho'ro tuzumi davrida Sharqning madaniy va ma'naviy merosi xalqimizga yot bo'lgan mafkura qolipiga solib talqin qilingan. Bu hodisa, asosan, Amir Temur va temuriylar davri allomalari hamda Alisher Navoiy, Nizomiy Ganjaviy kabi ko'plab mutafakkirlarning ma'naviy merosiga munosabatda yaqqol namoyon bo'lgan. Jumladan, Alisher Navoiyni "yo'qsillarning do'sti, mulkdorlarning muxolifi" deb e'tirof etilishi natijasida uning jahon adabiyoti durdonalari javonidan joy olgan "Hayrat ul-abror" kabi shoh asarlari qisqartirilib nashr etilgan. Aynan jadid namoyandalarining Sharq mutafakkirlari ma'naviy merosini o'rganishga bo'lgan munosabatlari o'laroq 1920-yillardan boshlab ularning asarlari keng miqyosda nashr etila boshlangan. Ana shunday og'ir ijtimoiy-siyosiy jarayonlar davrida ko'plab jadidlar qatori Abdurauf Fitrat ham ma'naviy merosga o'zining progressiv munosabatini bildirgan.

Turkiston o'lkasidagi XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat va jadidlar harakatining rivojlanishi, jumladan, Abdurauf Fitrat kabi mutafakkirlarning hayoti va ijodida keskin burilish yasagan. Hukumat ruxsatisiz ochilgan jadid maktablarining faoliyati keyinchalik to'liq rus hukumatining nazoratiga o'tgach, jadid mutafakkirlarining faoliyati og'irlasha borgan. Bu holat bir tomondan Turkiston o'lkasida "usuli qadim" yoki eski maktab tarafdorlari bo'lgan mutaassib ulamolarning jadid maktablariga qarshi turli-tuman bo'htonlar

uyushtirishiga olib kelgan. Hattoki, holat shu darajaga borganki, yangi jadid maktablari muallimlarini dinsizlikda ayblab, xalqqa farzandlarini bunday maktablarga yubormaslikni targ'ib qilishgan. Boshqa jadid shoir va pedagoglari qatori Abdurauf Fitrat ham shu mutaassiblarning bo'htoniga uchragan. Natijada, ittifoq ma'murlarining ta'qib va ta'ziqlariga katta yo'l ochilgan. Usuli jadid maktablarini butunlay yopib qo'yish yoki taqiqlashning aks natija berishidan hadiksiragan rus ma'muriyati mahalliy pedagoglarning faoliyatini qattiq nazorat ostiga olgan. Lekin ta'ziqlar va bo'htonlarga qaramay jadid maktablari xalq e'tiborini qozongan. Mutaassib ulamolarning ma'rifatparvarlarga qarshi ma'ruzalaridan qattiq tashvishga tushgan xalq "g'ayridin bo'lsa ham bizga, dinimizga qanchalar mehribon", deb, ma'rifatparvar mutafakkirlarni himoya qilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Abdurauf Fitrat ham Turkiston o'lkasida taraqqiyparvar arboblari orasida o'zining ijobiy g'oyalari bilan shuhrat qozongan. Abdurauf Fitratning g'oyalari yangi usul maktablarining samarali faoliyat yuritishiga zamin yaratgan. Diniy ta'lim bilan birga, dunyoviy ilmlarni ham mukammal o'rganish ishtiyoqi bilan chiqqan jadidchilarning asl g'oyalari Abdurauf Fitrat hayotining dastlabki yillarida qalbiga muhrlangan. Abdurauf Fitratning Ahmad Donish va Sadriddin Ayniyniing izidan borishi uning tanqidiy adabiy uslubda asarlar yozishiga turtki bo'lgan. Zero, yangi usul maktablarining faoliyati, jadidchilarning asl g'oyalari bo'lgan diniy ta'lim bilan birga dunyoviy ilmlarni ham mukammal o'rganish ishtiyoqi Abdurauf Fitrat hayotining dastlabki yillarida qalbiga muhrlangan hamda uning o'smirlik davridagi dunyoqarashlarida shakllana boshlangan.

Mustaqillik sharoitida jadidchilik tiklandi va Markaziy Osiyo xalqlari, shu jumladan, XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi o'zbeklar madaniyatida buyuk aqliy va intellektual harakat sifatida qaraldi. Konseptual nuqtayi nazardan jadidizm biz tasavvur qilganimizdan ko'ra ham boy ahamiyat kasb etdi. U mustaqilligimizni mustahkamlovchi turli ma'naviy imkoniyatlarni namoyon etadi, murakkab o'tmishimizni ijodiy tushunishimizga imkon beradi. Bizning davrimizda jadidchilikning ijodiy, ma'rifiy salohiyati yuqori ijtimoiy vazifalarimizni haqiqatda amalga oshirishini ta'minlaydigan ma'naviy poydevorligidan dalolat beradi.

XX asrning boshlaridagi matbuot va milliy adabiyotdagi uyg'onish Turkiston o'lkasidagi madaniy-ma'rifiy jarayonlarning yoritilishini ta'minladi. Zero aholining ijtimoiy-siyosiy saviyasini oshirish, Turkiston o'lkasi madaniyati va iqtisodini ravnaq toptirish, milliy mutaxassislarni

tayyorlash, bilimli, kasbiy mahorati yuksak, ijtimoiy faol insonlarga katta ehtiyoj kabi muammolarni zamonaviy maorif muassasalari orqali qondirish va ularni ta'lim olish uchun chet davlatlarga yuborish, ta'lim sohasida tabiiy fanlarga e'tiborni qaratib, o'quv muassasalarini tubdan isloh qilish, millat tarbiyachilari sanalgan xotin-qizlarni ma'rifatli qilish, xorijiy tillarni o'rganishini targ'ib qilish, madaniy-ma'rifiy tadbirlar, davra suhbatlarni tashkillashtirish zaruriyati bosh mavzuga aylanmoqda.

Jadidchilik harakatining milliy davlatchilik masalalarini tadqiq qilgan professor Rustam Sharipovning "Turkiston jadidchilik harakati tarixidan" nomli asarida ushbu harakatining geosiyosiy ahamiyati, milliy ozodlik yo'lida amalga oshirilgan turli pedagogik islohotlar, o'tgan davr siyosiy masalalarining ham tub mohiyatini anglashda, tahlil etishda ham o'ziga xos manba bo'lib xizmat qilishi haqida ma'lumot berilgan⁷⁸. Haqiqatdan ham jadidlar yangi milliy uyg'onishni uyushtira oldi va mustaqillik kurashi yo'lida Turkiston muxtoriyati tashkil topdi. Shuningdek, madaniyat, ta'lim tizimini ham keng ijtimoiy qatlamlarga yetkaza oldi. Bular bir qator omillar asosida amalga oshdi: din va ta'lim jarayonidagi islohot, mavjud ijtimoiy tuzumga o'zgartirish kiritish, mumtoz adabiyotning davr bilan bog'liq holda yangilanishi kabilar.

Har bir jamiyat o'z tarixi davomida shakllanish, rivojlanish, taraqqiyotining yuqori nuqtasiga erishish va sekin-asta tanazzulga yuz tutish davrlarini boshidan kechiradi. Jadidchilik harakati ham, uning falsafasining shakllanishi ham ana shunday murakkab ijtimoiy-siyosiy muhitda yuzaga keldi. Kishilik jamiyati taraqqiyotiga xos bo'lgan mazkur jarayon bir qator obyektiv va subyektiv sabablar natijasida sodir bo'ldi. Bu sabablarning asosiylaridan biri davr ijtimoiy fikrlari rivojlanishning sust holatda ekanligidadir.

XIX asr oxiri – XX asrning boshlarida mustamlaka tuzum oqibatida O'rta Osiyo o'lkasi hayotida kuzatilgan og'ir iqtisodiy va ma'naviy inqiroz holati aholining ijtimoiy holatini achinarli ahvolga olib keldi. Ushbu holatga nisbatan mahalliy ziyolilar podsho Rossiyasining mustamlakachilik zulmidan qutulish, o'z milliy davlatchiligini tuzish, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotga erishish, xalqning milliy ongini o'stirish kabi ulug'vor vazifalarni amalga oshirishni maqsad qildilar va bu orqali mavjud muammolarga yechim topishga harakat qildilar. Ana shu mahalliy ziyolilar jadidlar nomi bilan tilga olinadi. Jadidchilik milliy demokratik ruhdagi harakat bo'lib, jamiyat hayotida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-madaniy islohotlar o'tkazish, oxir-oqibatda esa o'zlarining milliy

⁷⁸ Шарипов Р. Туркистон жади́дчи́лик ҳаракати тарихидан. – Т.: Ўқитувчи, 2002. – Б.172.

taraqqiyot konsepsiyalarini ishlab chiqish hamda ularni hayotga tatbiq etishni o'z oldiga maqsad qilgan edilar.

Jadidchilik falsafasi nihoyatda murakkab hodisa bo'lib, ijtimoiy hayotga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Shu sababdan uni o'rganishga nisbatan taraqqiyotning keyingi bosqichlarida turli xil yondashuvlar shakllangan.

Jadidlarning ijtimoiy qarashlarida oila va oila munosabatlari masalalari keng o'rin olgan bo'lib, ma'rifatparvarlarning fikricha, oila asosini to'g'ri qurmasdan va yosh avlodni to'laqonli to'g'ri yo'lda tarbiyalamasdan turib, jamiyatni isloh qilish, uning rivojini taraqqiyot sari yo'naltirish mumkin emas va oxir oqibatda millat taqdiri uning oilasining holatiga bog'liqligi ta'kidlanadi. Bu g'oyalar Abdurauf Fitratning "Oila yoki oila boshqarish tartiblari" asarida shunday ifodalanadi: "Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog'liq. Tinchlik va totuvlik esa, shu millat oilalarining intizomiga tayanadi. Qayerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va muazzam bo'ladi"⁷⁹.

XX asrning 30-yillaridan boshlab jadidchilik harakatiga tor doiradagi ma'rifatchilik oqimi tusini berishga urinishlar kuzatiladi. Bunda jadidlar o'z faoliyatining dastlabki davrlarida ma'rifatchilik bilan shug'ullanganliklari, keyingi bosqichda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar jarayonida esa reaksiya oqim sifatida siyosiy g'oyalari ustuvor ahamiyat kasb etganini ko'rish mumkin.

Jadidshunoslik tadqiqotlarda jadidlar uyushmasi va uning mohiyatini shunday tavsiflaydi: "Jadidchilik oqim emas, harakat. Ijtimoiy, siyosiy, ma'rifiy harakat. Yaqingacha ham u faqat ma'rifatparvarlik harakati, deb kelindi. Bu ataylab qilingan jarayon bo'lib, maqsad jadidchilikning doirasini toraytirish, sotsialistik-kommunistik mafkuradan boshqasi keng xalq ongini qamrab olishi, egallashi mumkin emas, degan soxta tushunchaning asorati edi"⁸⁰.

Jadidlarning yetakchi g'oyalari orasida diniy bag'rikenglik muhim ahamiyat kasb etib, uni targ'ib qilish orqali millatlar o'rtasida hamjihatlikni ta'minlashga harakat qilishgan. Ayniqsa, ular bir millatning ikkinchi bir millat tomonidan kamsitilishini va millatlararo nikohga qarshi bo'lganlarga keng targ'ibot ishlarini olib borishgan va "har bir musulmon

⁷⁹ Fitrat Abdurauf. Oila yoki oila boshqarish tartiblari. –T.: "Cho'lpon" nomidagi NMIU, 2013.– B.6.

⁸⁰ Қаранг: Қосимов Б. Миллий уйғониш- жасорат, маърифат, фидойилик. –Т.:Маънавият, 2002.– Б.6.

kitobiy xalqlar bilan turmush qurishga muxtordir”, deb ta’kidlaganlar⁸¹. Bulardan ko’rinib turibdiki, jadidchilik o’zining falsafiy-g’oyaviy asoslarida modernizm pozitsiyasida bo’lgan. Jamiyat taraqqiyoti masalalarida dunyo mamlakatlari bilan hamkorlik qilishga, hamda ilg’or yangiliklarni qabul qilishga chaqirishgan.

Jadidlar o’zlarining ijtimoiy-falsafiy qarashlarida ayollarning huquqlarini oshirish masalalariga ham e’tibor qaratib, ularning ijtimoiy va ma’naviy hayotdan uzilib qolganligiga qarshi chiqadilar. Albatta, jadidlarning hammasi ham xotin-qizlarning erkinligi, teng huquqliligi masalasini bir xil darajada ko’tarmaganlar. Ular uchun masalalar doirasi va ularni hal qilish xarakteri har xil edi, bu ularning har birining hayoti va faoliyatining o’ziga xos sharoitlari bilan bog’liq edi. Biroq barcha jadidlar musulmon ayolining achchiq taqdiriga chuqur hamdardlik va uning insoniy qadr-qimmatini kamsituvchi me’yorlarga qarshi norozilik bildirishardi. Jadidlar ayollarni jamiyat hayotiga jalb etish, ularning bilim olishiga katta hissa qo’shganlar.

Jadidchilik harakatining barcha taniqli namoyandalari XX asrning 30-yillarida sovet mustabid tuzumi tomonidan amalga oshirilgan qatag’on natijasida halok bo’ldi. Jadidchilik harakatiga sovet davrida “millatchilik”, panturkizm, panislamizm tamg’alari bosilib, nohaq qoralandi, jadid adabiyotini o’qish taqiqlandi.

Jadidlar ham ijtimoiy hayotning barcha sohalarini modernizatsiya qilish maqsadi bilan harakat qildilar. Bunda ma’rifatparvarlik mazkur jarayonning o’zagini tashkil etgan. Ma’rifatning lug’aviy ma’nosi “bilish, tanish, bilim” demakdir. Boshqacha aytganda ma’rifat bilmoq, kishilarning ong-bilimini, madaniyatini oshirishga qaratilgan ta’lim-tarbiya jarayonidir. Ma’rifat so’zining ko’plikdagi ma’nosi “maorif”dir. Ma’rifat atama sifatida tabiat, jamiyat va inson mohiyati xaqidagi turli-tuman bilimlar, ma’lumotlar majmuasini bildiradi. Ma’rifatli degani – bilimli, muayyan sohada ma’lumoti bor, demakdir.

Fanlar chuqur va keng rivojlanib borayotgan hozirgi davrda bilim va ilmga intilgan har bir kishi, talaba, fan namoyondasi ilmning, ya’ni ma’rifatning ma’lum sohasinigina egallashga erisha oladi. Masalan, kimyoning ma’lum sohasini, xuddi shuningdek matematika, fizika, biologiya, meditsina va boshqalarning ham ma’lum yo’nalishlarini egallaydilar. Ma’lumki, ma’rifatni hayotga singdirish maorif tizimi orqali

⁸¹ Қаранг: Қосимов С. Бехбудий ва жадидчилик. // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1990, 26 январь.

amalga oshiriladi. Demak, ma'rifat–bilim va madaniyatning qo'shma mazmuni bo'lib, maorif esa ana shu mazmunni yoyish quroli, vositasidir.

Jadidchilik harakati xususida XX asrning 60-80-yillarida amalga oshirilgan tadqiqotlarda qatag'onga uchragan jadidchilik harakati namoyondalari bilan bog'liq arxiv ma'lumotlarining tadqiq qilinishi, ushbu harakatga nisbatan yangicha yondashuvlarni yuzaga keltirdi. Endilikda jadidchilikning asr boshlaridagi ijtimoiy islohotchilik roli qisman bo'lsa-da tan olinadi. Biroq bunda haligacha mafkuraviy yondashuvning ta'siri sezilmoqda.

Jadidchilik – zamonaviy ilm-fan, ma'rifat-ma'naviyatga milliy va umuminsoniy qadriyatlar birligiga asoslangan, xususan, jahon tamaddunining yutuqlari, ijtimoiy-iqtisodiy, qoloqlikka, Chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosatiga qarshi bo'lib, milliy mustaqillik va ozodlikni qaror toptirishga qaratilgan demokratik harakat bo'lgan. Shuningdek, jadidchilik bu davrda milliy ozodlikka chorlovchi yirik g'oyaviy-nazariy qarashlar majmuiga aylanib, milliy ozodlikni amalga oshirish uslublarini o'zida mujassamlashtirgan yaxlit ta'limot darajasiga ko'tarilgan. Jadidchilik ta'limotining asosini inson taqdiriga befarq bo'lmaslik g'oyalari tashkil etgan. Jadidchilik ta'limotining asosiy e'tibori Turkiston zaminini zulmkorlikdan qutqarish, ijtimoiy adolatsizlik va tengsizlikni bartaraf etish, mustamlakachilik istibdodidan qutilish, ozod va farovon hayotni barpo etishga qaratilgan edi.

Hozirgi sharoitda tarbiyaga oid insoniyatning boy ma'naviy xazinasidan munosib o'rin olgan tarixiy, milliy, ma'naviy madaniy merosimiz, urf-odatlarimiz va qadriyatlarimizdan ta'lim va tarbiya jarayonida samarali foydalanish, o'sib kelayotgan yosh avlodni vatanparvar, fidokor, yuksak madaniyatli va ma'naviyatli qilib tarbiyalashning asosiy omillaridan biridir.

Bu borada O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar, xalq ma'naviyatining tozalanishi, asrlar davomida yaratilgan qadriyatlarni tiklash, kelajakka yetkazish, shuningdek, asrab-avaylash bilan bog'liq sa'y-harakatlarimiz muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda, ayniqsa, o'tmishda ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan boy ma'naviy meros, tarix falsafasi, xalqimizning tarixiy xotirasidan unumli foydalanish imkoniyati yaratilganini alohida ta'kidlash lozim.

§ 3.2. Abdurauf Fitrat ma'naviy-falsafiy merosining yangi O'zbekiston yoshlarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdagi o'rni

Ma'rifatparvar Abdurauf Fitrat Turkiston musulmonlarini gazeta chiqarish, xayriya tashkilotlari, yangi usul maktablarini takomillashtirish va qo'llab-quvvatlashga chaqirib, jamoat ishlari bilan shug'ullanishga xohish bildirmasliklaridan kuyunib gapiradi.

Biz jadid mutafakkirlarining ijtimoiy, ma'naviy hayot haqidagi fikr-mulohazalari bilan o'rtoqlashar ekanmiz, ularning bu boradagi fikrlari bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotmaganini ko'ramiz. Oddiygina misol, biz yuqorida tilga olgan iqtisodiy qoloqlik sabablaridan biri bo'lgan tejamkorlik va iqtisodiy madaniyat yetishmaslik muammosi. Jadidlar o'z asarlarida va maqolalarida ushbu masalalar haqida kuyib-yonib gapiradilar. Xalqni isrofgarchilik qilmaslikka, tejamkorlikka chaqiradi. Afsuslar bo'lsinki, jadidlarimiz tanqid ostiga olgan muammolar bugun ham jamiyatimizni qiynab turgan masalalardan hisoblanadi.

Yoki farzand tarbiyasi borasidagi fikr-mulohazalarini olaylik. Adibning bu borada fikrlari ham juda e'tiborga molik. Fitratning "Oila" asarini o'qir ekansiz, bu asar bugungi har qanday zamonaviy oila uchun dasturul amal vazifasini o'tashi mumkinligiga guvoh bo'lasiz.

Jadid ma'rifatparvarligining ijtimoiy-falsafiy g'oyalarini bugungi kun talablari nuqtayi nazaridan ilmiy-nazariy tadqiq etish yoshlar milliy-ma'naviy qiyofasini shakllantirishda, ularni axloqiy yuksaltirishda, turli xil yot g'oyalardan saqlash hamda ular ongida mafkuraviy immunitetni shakllantirishda muhim tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Turkiston taraqqiyparvar jadidlarining bosh g'oyasi sifatida o'lkani umumiy qoloqliq, tarqoqlikdan chiqarish borasida, avvalo, ta'limning eskicha o'qitish tizimini yevropacha, ya'ni yangicha o'qitish tartibiga asoslangan usul va tizim bilan almashtirish orqali madaniy yuksalishga, taraqqiyotga erishish mumkin, degan masala ilgari surilgan.

"Men ovrupa xalqining bu darajada taraqqiy va tolelarining birinchi va bosh sababini ko'p axtardim. Lekin ibtidoiy tarbiyalarining mukammalligidan boshqa sabab topa olmadim. Va, binobarin, islohotimizni maktab ibtidolarimizdan boshlamoq darkor deb hisoblayman"⁸², deya ta'kidlaydi "Islohnii nimadan boshlarg'a" nomli maqola muallifi.

⁸² Мустафаева Н. Туркистон жадидларининг замонавий ўрта ва олий мактаб, маориф масаласига муносабати.// "Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси ва унинг Миллий ғоя тарғиботидаги

Turkiston o'lkasidagi quyi va yuqori ta'limda (maktab-madrasalar) amal qilinayotgan o'qitish tartibini zamon talablariga mos emasligini va turmushdan orqada ekanligini shunday izohlaydi: "Madrasa talabalariga tarixi milliyat va hisob o'qitmoq odati bizda o'lda-jo'lda yoki aslo yo'q. Jo'g'rofiya va riyoatga sayr qiluvchi darslarni, albatta, mudarrislarimiz o'qimaydilar, shogirdlariga o'qitmaydilar. Demak, bizning madrasa shogirdlarimiz nihoyatda past qadam bo'lib qolmoqdalar".

Fitratning 1909-yilda Istanbulda "Munozara" ("Hindistonda bir farangi ila buxoroli bir mudarrisning bir necha masalalar hamda usuli jadida xususida qilg'on munozarasi") asari bosildi. Dramatik publitsistikaga moyil bu asar zamonning zayli bilan tarixiy taraqqiyotning ikki pog'onasida turib qolgan, din va dunyo, jamiyat va ma'rifat haqida ikki xil ko'z qarashga ega bo'lgan ikki kishining bahsi asosiga qurilgan edi⁸³. "Munozara"da yevropalik kishi bilimdon, ma'lumotli, donishmand, diniy, ta'limiy va ilmiy xarakterdagi ko'plab murakkab muammolarga tishi o'tadigan shaxs sifatida namoyon bo'ladi, biroq u islom va uning ta'lim tizimining chinakam dushmani. Buxorolik muallim yevropalik kishi bilan bo'lgan munozara jarayonida, nafaqat shaxsan o'zi uchun, balki mamlakati uchun ham ko'plab foydali va ibratli narsalarni bilib oladi. "Siz chindan ham bilimdon kishi ekansiz. Siz bizning Vatanimiz va xalqimizning barcha dardlarini yaxshi ilg'ay olibsiz va ulardan qutilish yo'llarini xayrixohlik bilan bayon etdingiz. Mohiyatan olganda ilm-fan bizning birinchi xaloskorimiz ekanligi, bizning xatomiz yangi maktablarning mavjud emasligi va zamonaviy fanlarning o'qitilmayotganligida ekanligi, biz ularni bartaraf qilishimiz lozimligi to'g'risidagi fikrlarga qarshi emasmiz. O'rtamizda bo'lib o'tgan munozaradan men katta qoniqish hosil qildim"⁸⁴.

Ushbu asarda Buxoro voqeligini, tarbiya va ta'lim, jamiyat hayotida ilm-fan va dinning roli hamda ularning o'zaro munosabati, oilaviy va ijtimoiy turmushda ayollarning o'rni singari muammolarni yevropacha va Markaziy Osiyocha tushunish, his etish ochiq-oydin bayon etilgan. Boshda suhbatdoshlarning qarashlari butkul qarma-qarshi, oxiriga borib esa yevropalik buxorolikni o'zining haqligiga ishontiradi, natijada ko'plab masalalarda u muxolifi tarafga o'tadi. Muhimi shundaki, Fitrat yevropalikning tilidan yuqorida sanab o'tilgan muammolar yuzasidan

аҳамияти" мавзuidaги Республика илмий-амалий анжумани материаллари 2016 йил 15 апрел. –Т., 2016. – Б.159.

⁸³ Қосимов Б. Маслакдошлар. –Тошкент.: Шарқ, 1994. – Б.75.

⁸⁴ Абдурауф Фитрат. Мунозара – Душанбе, "Дониш", 1992. – С. 5.

shaxsiy mulohazalarini ham izhor etadi. Misol uchun, ilm-fan, xususan, Yevropa ilm-fani ham bu barcha kulfatlardan xalos bo'lish vositasi ekanligiga hamda u din bilan qo'lni-qo'lga berib rivojlanishi lozimligiga ishonchi komil. Fitrat ilm-fan salbiy oqibatlarga ham olib kelishi, insonning jismoniy va ma'naviy turmushini muammoli qilib qo'yishi mumkinligi to'g'risidagi fikrdan yiroq, garchi bu davrda bunday fikr Yevropada (J.Russo tarafidan) allaqachon bayon etilgan edi. Mamlakatning umidsizlarcha qoloqligi, hayotning past darajasi, yevropa dunyosidan uzilib qolganligi, aftidan, uning ilm-fanga notanqidiy munosabatining bosh sababi edi. U o'zining hayotiy vazifasini faqat bir narsada ko'rdi, u ham bo'lsa, o'z xalqi va mamlakatini o'rta asr botqog'idan olib chiqish.

Abdurauf Fitrat aholi turmush tarzini yuksaltirish, ongini ma'rifat, bilim hamda ma'naviy meros bilan sug'orish va barcha masalalarga milliy ruhda yondashishni kun tartibiga qo'ygan edi. Boshqa jadid mutafakkirlari qatori u ham millat dardida yongan, milliy o'zlikni tiklashga zamon bilan hamnafas bo'lishga chaqirgan.

XX asrning 20-30-yillarida "millatchi" degan tamg'a qatag'onga uchragan ma'rifatparvar jadidlar qatori Abdurauf Fitrat taqdirini ham chetlab o'tmadi.

Abdurauf Fitrat faoliyatining mustaqillik milliy mafkurasiga mos kelishi, g'aflat uyqusida yotgan va ezilgan xalqni uyg'otib, ularda ozodlik, erk va mustaqillik uchun kurashuvchi milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini paydo qilishi mustamlakachilarga yoqmagan.

Abdurauf Fitrat buyuk tariximiz, falsafiy va ma'naviy merosimiz, buyuk ajdodlarimiz, boy madaniyatimiz va ma'naviyatimiz haqida, mustamlaka hamda istibdod davrida unitila boshlagan qadriyatlarimizni tiklash haqida tahlikali va o'ta murakkab, tartibsiz hamda geopolitik notinch bir vaziyatda gapirib, millat va uning taqdiri haqida qayg'urdi. Shuning uchun ham biz Abdurauf Fitratni yetilib qolgan muammolarni hal qilishda rivojlanishning evolyutsion yo'lini tanlagan islohotchi edi, desak yanglishmaymiz.

Turkiston xalqlari tafakkur tarzida ma'naviy merosimizni saqlab qolish va rivojlantirishda jadidchilik harakatining o'rni nihoyatda katta bo'lgan. Ayniqsa XIX asrning 90-yillaridan yoyila boshlagan jadidchilik harakati o'lka ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotida muhim rol o'ynashi bilan birga, millat dardini yengillashtirish uchun ilk qo'yilgan qadamlar edi.

Jadidchilik harakati davrlarga bo'linganda – birinchi davr ma'rifatchilik davri, ikkinchi davr muxtoriyatchilik davri va uchinchi davr mustabid sovetlar davridagi jadidchilik faoliyatiga bo'linadi⁸⁵.

Turkiston ma'rifatchilik maktabi vakillaridan bo'lgan Abdurauf Fitrat o'z xalqining boy o'tmishini tiklash orqali xalqni milliy zulm va qoloqlikdan xalos etishga intilgan⁸⁶. U mustabid tizim va jaholatga, ma'naviy qullik va zulm-zo'ravonlikka qarshi kurash olib borgan, dunyo kezib, dunyo boshqa xalqlarining ilm-fani, madaniyati bilan tanishib, Turkiston zaminini ilm-ma'rifat orqali ozodlikka olib chiqishga intilgan. Buning uchun eng, avvalo, Turoni zaminda maktab-maorif ishlarini rivojlantirishda ham amaliy, ham nazariy jihatdan fidoyilik, shijoat namunasini ko'rsatgan.

Abdurauf Fitrat turkiy xalqlar tarixida Turkistonda jadidchilik harakatida yangi sahifani ochib bergan. Abdurauf Fitrat dunyoqarashida vatanparvarlik, millatparvarlik, ma'rifatparvarlik, taraqqiyparvarlik kabi g'oyalar yetakchilik qilgan. O'lkani mustamlaka zulmidan ozod qilishni jadidlar hamma narsadan ustun qo'ygan.

Abdurauf Fitrat boshqa jadid ziyolilari qatori erk, istiqloлга erishish uchun kurashgan hamda bu borada ta'lim-tarbiyada va ma'rifatga tayangan.

Shuningdek, Abdurauf Fitrat Turkiston o'lkasida axborot, so'z erkinligi va matbuot erkinligi, milliy uyg'onish va milliy ong yuksalishida katta rol o'ynagan. Xalqlarning ma'rifatparvarlik harakatlari va ularning xalq ma'naviy merosini, ma'naviyatini yuksaltirishdagi xizmatlari beqiyosdir.

Turkiston xalqlarining boy ijtimoiy-falsafiy, diniy-axloqiy, madaniy va ma'naviy taraqqiyoti o'zining nihoyatda sermazmun va inqilobiy suronliligi bilan ajralib turadi. Ana shunday tahlikali vaziyatda xalqning ma'naviyatini ko'tarish yo'lida Abdurauf Fitrat jonbozlik ko'rsatgan. Uning asosiy maqsadi millatni, bir tomondan, ilm-ma'rifatli qilish bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning axloqiy va ma'naviy darajasini yuksaltirish va ana shu ikki jihatning uyg'unlashuvi natijasida, o'zligini, o'z qadrini anglagan bilimli shaxsni voyaga yetkazish bo'lgan⁸⁷.

Yosh avlod tarbiyasi haqida gapirganda, Abdurauf Fitratning mana bu fikrlariga har birimiz, ayniqsa, endi hayotga kirib kelayotgan o'g'il-

⁸⁵ Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. –Т.:Шарқ, 1998.

⁸⁶ Ниёзов Г.Б.,Ахмедов К.,Тожибоев К. Шарқ алломалари ва маърифатпарвар адибларининг баркамол авлод тарбиясига оид маънавий-ахлоқий қарашлари. - Т.: Ўзбекистон, 2010.

⁸⁷ Тиллаева Г., Юсупов Қ., Бобоев Н., Халдибекова Ф., Юсупов А. Шахс маънавиятини шакллантириш омиллари ва воситалари. – Т.:Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2009.

qizlarimiz amal qilishlarini men juda-juda istardim: “Xalqning aniq maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo‘lishi, baxtli bo‘lib, izzat-hurmat topishi, jahongir bo‘lishi yoki zaif bo‘lib xorlikka tushishi, baxsizlik yukini tortishi, e’tibordan qolib, o‘zgalarga tobe va qul, asir bo‘lishi ularning o‘z ota-onalaridan bolalikda olgan tarbiyalariga bog‘liq”⁸⁸.

Abdurauf Fitrat: “Aql – Alloh tomonidan berilgan, insonlarni ikki dunyo saodatiga yetaklovchi eng buyuk ne’mat”, deb ta’riflaydi. Odamzod tabiat, uning hodisalari va jonzotlar oldida ancha ojiz bo‘lganini, dastavval, yirtqich hayvonlar hujumidan, iqlim o‘zgarishlaridan, ochlik va suvsizlikdan, tabiiy ofatlardan hamisha qo‘rqib og‘ir hayot kechirganini, keyinchalik bu qiyinchiliklarni Alloh bergan aql bilan birin-ketin yengib borganini aytadi. Insonda tabiat hodisalariga munosabat va tabiatni anglash, asrab-avaylash tufayli ekologik madaniyat va bilimlar shakllanib borganini ta’kidlaydi. Fitrat tabiat, atrof-muhit, bir so‘z bilan aytganda, ekologik madaniyat va bilimlarni ham mukammal egallagan adibdir. U jug‘rofiya – bu yer yuzi va undagi aholini o‘rganish ilmi ekanini, islom ulamolari uni yunonlardan o‘rganganini qayd etadi. Fitrat islom mutafakkirlari jug‘rofiya ilmi rivoji uchun sayohatga chiqib, ma’lumot to‘plagani va bu fanni nodir asarlar bilan boyitganini aytadi.

Abdurauf Fitrat geografiya fani rivojiga hissa qo‘shgan qator allomalarning hayot yo‘li va asarlari haqida qimmatli ma’lumotlar keltirgan. U Abu Ishoq Istaxriy 340 yili dunyo kezib, “Kitobul aqolim” (“Iqlimlar haqida kitob”), Ibn Havqal Mas’uliy 28 yil davomida sayohat qilib, 350 yili “Al-masolik val mamolik” (“Yo‘llar va mamlakatlar”), Idrisiy (493-576) “Nushatul mushtoq fi axboril ofoq” kitoblarini yozganini bildiradi.

Abdurauf Fitrat geografiya fanining ahamiyatiga to‘xtalar ekan, “Endi jug‘rofiya fani bizga kerakmi-yo‘qmi?” degan savolni o‘rtaga tashlaydi⁸⁹. Uning fikricha, odamlar tijoratni rivojlantirish yoki boshqa xalqlar tarixini o‘rganish uchun sayohatga chiqadi. Jug‘rofiya ilmini bilmay turib bu sayohatlarni amalga oshirish qiyin. Shu bois odamlarga geografiya fani va geografik bilimlar kerak.

Abdurauf Fitrat aqliy bilimlar haqida to‘xtalib, ularni bir necha qismga ajratadi: 1. Tabiiy ilm. 2. Riyoziy ilm. 3. Falsafiy ilm. So‘ng tabiiy

⁸⁸ Fitrat Abdurauf. Oila yoki oila boshqarish tartiblari. –T.: “Cho‘lpon” nomidagi NMIU, 2013.– B.70.

⁸⁹ Алимова Д. Жадишлик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий моҳияти ва жадишлар тафаккури // Жадишлик. Даврий тўплам. №1. – Т.: Университет. 1999.

ilmni ham guruhlarga bo‘lib, tabobat, hikmat, nabotot, mahluqot va ma’danlar ilmiga ajratadi⁹⁰.

Fitrat tabobat ilmi inson a’zolarining kasalliklari va ularni davolash yo‘llarini o‘rganishga xizmat qilishini aytib, bu sohada ko‘plab olimlar izlanishlar olib borgani va kelajak avlodga qimmatli asarlar yozib qoldirganini sozlaydi. Buyuk mutafakkir Ibn Sino haqida fikr bildirib, “Uning nomi bilan qiyomatgacha faxrlansak arziydi”, deydi va alloma uning ijodi, tibbiyot sohasida erishgan yutuqlarini bayon etadi.

Fitrat tabiat ilmi – koinotdagi jismlarning mavjudlik sabablari, nabotot ilmi – o‘simliklarning turli navlari, xususiyatlari, ularni yetishtirish yo‘llari, maxluqot ilmi – turli xil hayvonlar va ularning tabiati, ma’danlar ilmi – yerosti boyliklarining kelib chiqishi, turlari va xususiyatlari haqida ekanini ta’kidlaydi.

Fitrat tabiiy ilmlar haqida ma’lumot berib: “Emdi ko‘raylik-chi, tabiiy ilmlarni o‘rganish bizga lozimmi yo yo‘q?” degan savolni o‘rtaga tashlaydi. Bu savolga javoban muqaddas kitoblarda keltirilgan holatlardan misollar keltiradi. Shuningdek, tabiiy ilmlar yordamida boshqa millatlar taraqqiyotga erishganini aytib: “Bas, bizga ham tabiiy ilmlarning tahsili lozim va zarur” deb, xalqni tabiiy fanlarni puxta o‘rganishga chorlaydi.

Fitrat pokizalik inson salomatligi va umrining uzayishiga xizmat qiladigan asosiy omil ekanini aytadi. Turkiston o‘lkasida mavjud kasalliklarning asosiy sababi ifloslikdir, deb kuyunadi. U rivojlangan davlatlar aholisi tozalikni hayotining garovi qilib olganini, farzandlarini tozalikka o‘rgatishini aytadi. Fitrat islom dini odamlarni pokizalikka buyurganini, badan va libosini pokiza saqlash iymondan ekanini ta’kidlaydi va odamlarni tozalikka rioya etishga, atrof-muhitni obod saqlashga chorlaydi.

Abdurauf Fitrat salomatlik haqida to‘xtalar ekan, o‘z huzurini muhofaza qilolmagan millat oxir-oqibat halokatga duchor bo‘lishini aytadi. Rivojlangan mamlakatlarda xalq salomatligini saqlash yo‘lida ko‘plab ishlar amalga oshirilayotganini ta’kidlaydi. Odamlarni manzarali bog‘lar yaratish, hasharlar orqali ko‘chalarni tozalab, ekologik sof maskanlarni ko‘paytirishga undaydi.

Abdurauf Fitrat dunyoda xastalik turi juda ko‘p ekani, bugungi olimlarning tadqiqotlariga ko‘ra, bezgak, sil, rishta, qizamiq, suvchechak, chubushak va boshqa kasalliklar turli yo‘llar bilan odamlarga yuqishini,

⁹⁰ Болтабоев Х. Фитрат ва жадидчилик. - Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007 – Б.102.

olimlar bu holatni keltirib chiqaruvchi asosiy sabab deb mikroblarni ko'rsatayotganini aytib o'tadi.

Abdurauf Fitrat: "Mikrob nima?" deb, u haqda bunday yozadi: "Koinotda biz ko'ra oladigan maxluqotdan tashqari, ko'z ko'ra olmaydigan maxluqlar ham bor. Lekin asrimiz hakimlari eng kichik zarralarni ko'ruvchi mukammal asboblari bilan bu ko'zga ko'rinmas maxluqlarni ko'rib, ularni bir-biridan farqlaydi". Olimlar mikroblarni ikki guruhga ajratganini ta'kidlab: "Birinchisi – foydali mikroblar, ular jonzotlarning mavjudligi va salomatligini ta'minlab turadi, ikkinchisi – turli kasalliklar tarqatib yuradi", deydi.

Abdurauf Fitrat mikroblar, asosan, suvda yashashini ta'kidlaydi. Shahar tashqarisidagi buloq va ariqlar atrofi turli chiqindilardan xoli bo'lgani sababli suvida mikroblar yo'qligini, lekin shahardagi ariqlar xalajoylar tagidan o'tganini, quduq va hovuzlar ochiq turishini, ko'l suvlari nazorat qilinmasligini, bunday joylar mikroblar makoni ekanini ta'kidlaydi.

U quduq toza joydan qazilgan va usti doimo yopiq holatda bo'lsa, suv toza saqlanib, uni bexavotir ichish mumkinligini aytadi. Shaharda bunday quduqlarni qazish mushkul ekanini, chunki qabriston va notoza hududlarga yaqin joylarda qazilishini, ifloslangan oqimlar quduq suviga aralashib ketishini, undan ichilganda, mikroblar to'g'ridan-to'g'ri inson organizmiga o'tishini, bu esa salomatlikka jiddiy xavf tug'dirishini aytib, odamlarni suvdek pokiza ne'matni turli chiqindilardan asrashga da'vat etadi.

Abdurauf Fitrat odamlarga hasharotlar orqali ham mikrob yuqishini ta'kidlaydi. Chivin va pashsha mikrobli suvlarga qo'nib, ularni taom va idishlarga ko'chiradi, chaqish orqali tanaga, undan qonga zararli bakteriyalarni o'tkazadi, deydi.

Abdurauf Fitrat toza ichimlik suvi haqida: "Tabiblar har bir xalqning salomatligi ichayotgan suvining tozaligiga bog'liq. Mamlakat suvi iflos bo'lsa, aholi salomatligi ham yaxshi bo'lmaydi, deganlar", deb aytadi.

Fitrat Fransiya olimlari va tabiblarining toza ichimlik suvi olish borasida amalga oshirgan ishlari to'g'risida so'zlab, ular odamlar mikrobsiz suv ichishi uchun bir qancha hayratlanarli darajadagi mashinalar ishlab chiqarganini, biroq bu zamonaviy texnika ham to'liq foyda bermaganini ta'kidlaydi. U eng yaxshi va foydali chora sifatida suvni yaxshilab qaynatib, toza idishga solib qo'yib ichish yaxshi bo'lishini aytadi. Aholining ekologik va tibbiy madaniyatini shakllantirishga e'tibor qaratib, odamlarni imkon boricha hovuz, quduq va ariqlar suvini toza

saqlashga, ifloslantirmaslikka chorlaydi va dinda ham suvni toza saqlash buyurilganini eslatib o'tadi.

Abdurauf Fitrat tuproqni ham mikroblar shakllanadigan joy sifatida ko'rsatib, barcha chiqindilar tuproqqa aralashganidan so'ng vaqt o'tishi bilan havo harorati va shamol kuchiga qarab, atrofga zararli bakteriyalar tarqalishini ta'kidlaydi. Mikroblar tuproqdan inson organizmiga hasharotlar, suv va havo orqali o'tishini aytadi.

Abdurauf Fitratning 1918-yilda "Hurriyat" gazetasida chop etilgan "Turkistonda ruslar" maqolasida "urdik, choldik, ichdik, yiqildik, yondik va shunlar uchun bir-birimiz bilan urushdik... Mana shul chog'larda edikim: Rusiya davlati bizning o'lkalarimizni kelib bosdi. Ortuq biz Turkiston turklari Ovro'pa madaniyati tashiguchi bo'lg'an rus millatig'a yo'liqg'an bo'ldik. Shuni ham aytib o'taylukkim munday bir ta'sirni rus millatining avom tabaqasidan olmog'imiz mumkin emas edi, chunki bizning avomimiz unlardan yuz marotaba madaniyroq edilar" deya o'z yurtining mustamlaka zulmiga duchor bo'lganligi va madaniyatining zavol topganligini baralla e'tirof etgan edi⁹¹.

Abdurauf Fitrat bu muammolarning oldini olish va bartaraf etish choralari shahar ko'chalarini pokiza va havosini toza saqlashdan iboratligini ta'kidlaydi. Fransiya va Rossiyadagi keng va ozoda ko'chalarni misol keltirib, bu ko'zbo'yamachilik uchun qilinmaganini, u yerlarda atrof-muhitni toza saqlash uchun to'g'ri va zarur qonunlar qabul qilinganini ta'kidlaydi. "Baxtga qarshi bizning ko'chalarimiz iflosligi shunday nafrat uyg'otadiki, ta'riflashga ojizmiz" deb, shaharlarning ekologik jihatdan toza va ozoda bo'lishi har bir millatning hayoti uchun muhim ekanini, islom dini ham ko'chalarni toza tutishga amr etganini eslatib, odamlarni ekologik muammolardan xoli yashayotgan xorijliklardan ibrat olishga chorlaydi.

Abdurauf Fitrat yerosti boyliklaridan oqilona foydalanish orqali farovon hayot kechirayotgan xalqlar va taraqqiy etgan davlatlar to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni keltiradi. Angliya, Fransiya kabi davlatlar yerosti boyliklari, jumladan, toshko'mir, temir va neft orqasidan taraqqiyotga erishgan bir vaqtda, Turkiston o'lkasida amirlar va xonlar o'lkada yashirinib yotgan neft, temir va toshko'mir kabi ma'danlarni topib ishlatish to'g'risida o'ylamayotganini qattiq qoralaydi. "Ular ittifoq bo'lib, ma'danlarni topib, ulardan foydalanmas ekan, bugun yo erta dunyoning bir tarafidan begonalar kelib, ma'danlarni qazib dunyo-dunyo foyda topadi,

⁹¹ Абдурауф Фитрат. Туркистонда руслар (1918). <https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/jadid-matbuoti/948-maqola.html>

boylarimiz esa hasrat barmoqlarini tishlab qolaveradi. Lekin u vaqtda hasratning foydasi bo‘lmaydi”, deb kuyinadi.

Abdurauf Fitrat hayot uchun eng, avvalo, toza havo zarurligini, qanchadir vaqt ovqatlanmay o‘tirish mumkin, lekin havosiz bir daqiqa ham yashab bo‘lmasligini aytadi. Toza havo va ko‘kalamzorlashgan maskanlar insonlar uchun foydali ekanini, hamma yerda havo musaffo, turli zaharli gazlardan xoli bo‘lishi zarurligini, Fransiya va Rossiyada hukumat bolalar uchun bog‘lar, bahavo maskanlar barpo etganini, xushhavo va obod maskanda o‘sgan yoshlar har tomonlama sog‘lom bo‘lishini alohida ta’kidlaydi⁹².

Abdurauf Fitrat ko‘kalamzorlashgan joylar va obod mahallalarda tozalikni saqlash zarurligini, u salomatlikning muhim sharti ekanini aytadi. Tozalik kattalar uchun qay darajada shart bo‘lsa, yosh avlod uchun undan ham zarurroq ekanini, chunki ular kattalarga qaraganda kasalga tez chalinuvchan bo‘lishini, bolaning tozaligiga chaqaloqligidan e’tibor berish lozimligini, uni ifloslikdan hazar qilishga o‘rgatish kerakligini ta’kidlaydi.

Abdurauf Fitrat chin ma’noda millat fidoyisi, ekologik madaniyat va bilimlarning faol targ‘ibotchisidir. Fitrat, birinchidan, aholini tabiatni asrab-avaylashga, resurslardan oqilona foydalanishga chorlagan bo‘lsa, ikkinchidan, xonadonlar, ko‘chalar, qishloq va shaharlarni ozoda saqlashga, bog‘lar va obod maskanlar barpo etishga undagan, uchinchidan, odamlarda tabiiy va ekologik bilimlar shakllanishiga xizmat qilgan, to‘rtinchidan, har bir oilada tozalikka qat’iy rioya qilish orqali sihat-salomatlikni ta’minlashga zamin yaratgan.

Turkiston jadidchiligining yorqin siymolaridan bo‘lgan Abdurauf Fitratning faoliyati, ayniqsa, badiiy asarlari Buxoro va Turkiston jadidchiligi tarixida sezilarli rol o‘ynadi. Shunga qaramay, uning ilk faoliyatini yorituvchi ma’lumot va manbalar yetarli emas. Islomchilik g‘oyalari bilan qiziqqan yosh Fitrat, faqat chin din, chin e’tiqod, chin Islomgina musulmonlarga baxt, tinchlik va xotirjamlik bag‘ishlashi mumkin, deb hisobladi. Shu bilan birga, u musulmonlarning jaholat va qoloqlikdan qutulish yo‘lini zamonaviy ilm-fanda ko‘radi. Avvalida jadidchilikni rad qilgan Fitrat qisqa muddatda Buxoro va Rus Turkistonida uning asosiy g‘oyaviy yetakchilaridan biriga, “Munozara” asari esa Buxoro va Turkistondagi jadidchilik harakatining manifestiga aylandi.

Fitrat o‘ziga to‘q savdogar oilasida tug‘ilgan bo‘lishiga qaramay, o‘smirlik yillarida moddiy jihatdan muhtoj bo‘lgan. U chin e’tiqodli

⁹² Абдурауф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. Танланган асарлар. IV-жилд. Тошкент: Маънавият, 2006. – Б. 280

musulmon sifatida “Allohning irodasi”ga bo‘ysungan holda harakat qilgan. Buxorodan Istanbulga cho‘ntagida bir tiyinsiz ketgan Fitrat faqat taqdirga ishongan. Bunga esa Allohga bo‘lgan chin e‘tiqodining yana bir isboti sifatida qaralmog‘i lozim. Bu esa, shubhasiz, uning dunyoqarashi, voqelikni qanday qabul qilishi bilan belgilanadi.

Istanbulda Fitrat Buxoro Jamiyatining tashkiliy masalalari bilan shug‘ullanish barobarida ishlash va tahsil olishda davom etgan, ehtimol, o‘z asarlarining qoralamalarini qayta ishlagan va yozgan. Balki so‘fiylarni tinglagan yoki ularning marosimlarida ishtirok etgan bo‘lishi ham mumkin. Zero, so‘fiylik bo‘yicha olgan bilimlari kelgusida mazkur mavzuda yozganida unga juda qo‘l kelgan. O‘shanda u o‘zini so‘fizm va so‘fiy adabiyot bilimdoni deb hisoblagan.

Istanbuldagi yillar unga ko‘p narsa berdi. Garchi u moddiy muhtojlikda yashagan bo‘lsa-da, ma‘naviy jihatdan ham sharq adabiyoti tarixi, ham aniq va ijtimoiy fanlar bo‘yicha chuqur bilimga ega bo‘ldi. Keyinchalik bu egallagan ma‘naviy bilimlari unga kelajakni oldindan ko‘ra bilish va oldindan sezish qobiliyatini ato qildi. Bu qobiliyat Fitratga ham voqelikka, ham dinga o‘z munosabatini bildirish imkonini berdi. Fitrat XX asr boshlarida o‘zini qiziqtiradigan mavzular, muammolarni kun tartibiga olib chiqadigan va ularni hal qila oladigan yozuvchi va faylasuf, hurfikrli inson sifatida to‘liq shakllanib bo‘lgan edi.

Milliy uyg‘onish harakati g‘oyalar majmuidan iborat ekan-da, degan tasavvur qolmasligi kerak. Unda ko‘tarilgan g‘oyalar mutlaqo yangi va aksariyat mavjud tuzumga zid bo‘lgani uchun shakl va ifoda vositalarini ham shunga moslashga majbur bo‘ldi. Abdurauf Fitrat kabi ijodi chinakam jahoniy miqyosga ega shaxsiyatlarni yetkazdi.

Jadid ma‘rifatparvarlari o‘z xalqini ma‘rifatli shaklda ko‘rishni xohladi, har qanday mutelik, xurofotga berilish, milliy tobelikdan ozod bo‘lishga intildi. Ular o‘z faoliyati boshlaridayoq Turkiston xalqiga dunyo sivilizatsiyasi muvaffaqiyatlari bilan tanish bo‘lishning o‘z yo‘lini taklif etdilar. Bu yo‘l milliy va diniy-ma‘naviy xalq boyliklaridan voz kechish emas, balki ular vositasida, bundan keyingi taraqqiyot, rivojlanishga halaqit beruvchi qoloq aqida va xurofotlardan poklanish va o‘zgarishlar yo‘liga asta-sekin, kuch ishlatishlarsiz o‘tishni taklif etdi.

Islahotchilik qarashlari xalqning turli vakillari orasida qo‘llab-quvvatlandi. XXasr boshlaridayoq taraqqiyparvarlik harakati Turkistonning asosiy shaharlari – Toshkent, Marg‘ilon, Andijon, Samarqand, Namangan, Kattaqo‘rg‘on, Qo‘qonda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Abdurauf Fitrat o‘zbek dramachiligining eng sara namunalari

muallifi va yangi o'zbek adabiyotshunosligining asoschisi bo'lib tarixga kirdi.

Turkistonning 1915-yilgi madaniy hayotida islohotlarga talab paydo bo'lib, maktab-maorif isloh qilina boshladi. Jadid ma'rifatparvarlar matbuot orqali yurt tanazzulining asosiy omili din emas, balki ilmsizlik, e'tiborsizlik, tashqi ziyolilar hurfikrlilik, taraqqiyot va milliy istiqlool uchun kurash olib bordilar. Aloqalarning uzilib qolganligi, asosiy aybdor sifatida esa e'tiborsiz ulamolar ekani borasida keng yoritib kelindi. Shu sababli ta'lim-tarbiya bilan birgalikda ulamolarning majburiyatlariga alohida e'tibor berildi.

Jadidchilik o'z davri uchun ham ma'rifatchilik, ham millatni ma'rifatli qilish, ma'naviyatini yuksaltirish maqsadlarida yuzaga kelgan buyuk tarixiy harakatdir. Jadidchilik - yangilanish, yangi usul ma'nosini anglatadi. U yangi zamonaviy maktab, matbuot, milliy taraqqiyot usullari, yo'llari tarafdorlarining umumiy nomi hamdir.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida bu harakatning tarixiy ahamiyati nihoyatda katta bo'lgan. Bu davrlarda jamiyatning ma'naviy inqirozi chuqurlashgan bo'lib, milliy ma'naviyat va madaniyatni ko'tarmay, umuminsoniy qadriyatlardan bahramand bo'lmay ma'rifat, tarbiyaviy ishlarni keng yo'lga qo'ygan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy taraqqiyotga erishib bo'lmas edi. Jadidlar, ya'ni ma'rifatchilar millatning ma'naviy kamoloti yo'lida o'zining butun kuchi va iste'dodini safarbar etishga tayyor bo'lgan fidoyilar edi.

Jadidlar millatni qoloqlik, xurofot botqog'idan olib chiqish uchun harakat qilar ekanlar, bunda shariatga qat'iy rioya qilish orqali maktab va madrasalarda ta'lim berish tizimini dunyoviy ilmlarni berish asosida isloh qilish g'oyasini ilgari surganlar va bu borada o'zlari amaliy harakatlari bilan namuna ko'rsatganlar.

Abdurauf Fitrat ham boshqa jadidchilar kabi Vatan ravnaqi va millat taraqqiyotining asosiy omili deb xalqni savodli va ma'rifatli qilishni tushungan. U ko'proq yetimlarni, beva-bechoralarning bolalarini o'qitishga ahamiyat beradi. Abdurauf Fitrat ta'lim-tarbiya ishlarini isloh qilmay, xalqning ongini oshirmay, madaniy saviyasini ko'tarmay jamiyatda katta o'zgarishlar qilish aslo mumkin emasligini tushunib yetgan. Milliy uyg'onishga chorlovchi g'oyalarni ilgari surgan. U millatning ma'naviy inqirozda bo'lishini tanqid qilib, barchani savodli bo'lish, zamonaviy fan, madaniy yutuqlarni egallashga chaqirgan. Abdurauf Fitrat ma'rifatparvar safdoshlari singari mazlum Turkiston ahlini ilm-ma'rifat ziyosidan bahramand qilishda beminnat xizmat qilgan.

Abdurauf Fitrat qarashlarini o'rganish – bugun o'zligimizga, ma'naviy merosimizga qaytish jarayoni kechayotgan bir paytda alohida ahamiyat kasb etadi. Mustaqillik sharofati bilan Turkiston xalqlarining erki, mustaqilligi, milliy davlatchilik g'oyalari, ma'rifati uchun kurashgan vatanparvarlarning muborak nomlari tiklandi, asarlari chop etildi. Jadidlarning g'oyalari va ma'naviy merosi o'lmas g'oyalar bo'lgani uchun ham mustaqillik bilan birga hayotimizga qayta kirib keldi.

Xalqimizning ko'p asrlik tarixidan ma'lumki, milliy ozodlik sari intilish va harakatlar turi shakl va nomlanishlarda namoyon bo'lib kelgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida esa bu harakat “jadidchilik” nomi bilan tarix sahnida namoyon bo'ldi va o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy va tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi. Zeroki, bu harakatning fidoyilari o'zlarining borliqlari va intellektual salohiyatlarini shu yo'lga bag'ishladilar. Natijada yangi progressiv ijtimoiy-siyosiy oqim va mafkuraviy jarayon – jadidchilik ta'limoti vujudga keldi va rivojlandi.

Jadid namoyandalari, xususan, Abdurauf Fitrat o'zining ijtimoiy-falsafiy qarashlari orqali tarixiy nuqtayi nazardan ezgulikka asoslangan insonparvarlik g'oyalarini ilgari surish, o'z davridagi qoloq va tarqoqlik holatiga tushgan yurti jaholat botqog'idan olib chiqish va taraqqiyot yo'lga boshlash uchun milliy ongini ma'rifat nuri bilan yoritmoqqa intilgan. Shuning uchun ham Abdurauf Fitrat g'oyasida komil insonni tarbiyalash, barkamol avlodni shakllantirish bosh maqsadga aylangan.

Abdurauf Fitratning falsafiy asarlarida faqat din, til emas, balki axloqiy masalalar ham o'z ifodasini topgan. U axloqiy masalalarni hal qilish jamiyat taraqqiyoti uchun muhim omil ekanligini tushuntirib berishga harakat qilgan. Xususan, mahalliy aholi turmushidagi ba'zi urf-odat va an'analarning mohiyatini tahlil qilib, ularga axloqiy nuqtayi nazardan baho bergan. Ayniqsa, to'y-ma'rakalar va dafn marosimlari haqidagi qarashlari ayni kunlarda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

Ma'rifatparvar Abdurauf Fitrat Turkiston musulmonlarini gazeta chiqarish, xayriya tashkilotlari, yangi usul maktablarni takomillashtirish va qo'llab-quvvatlashga chaqirib, jamoat ishlari bilan shug'ullanishga xohish bildirmasliklaridan afsuslangan. Iqtisodiy qoloqlik sabablaridan biri bo'lgan tejamkorlik va iqtisodiy madaniyat yetishmasligi Abdurauf Fitrat asrilarida va maqolalarida aytib o'tilgan. U xalqni isrofgarchilik qilmaslikka, tejamkorlikka chaqirgan. Ushbu muammolar bugun ham jamiyatimizni qiynab turgan masalalardan biridir.

Abdurauf Fitratning farzand tarbiyasi borasidagi fikr-mulohazalari ham e'tiborga molikdir. Abdurauf Fitratning “Oila”si bugungi har qanday

zamonaviy oila uchun muammolarga yechimdir. Xulosa qilib aytganda, jadidchilik harakatidagi ma'naviyat, birinchidan ozodlik va mustaqillikka intilish uchun qonli urushlar bilan emas, balki aholining savodini chiqarish, ularning ma'rifatini ko'tarish orqali erishilishini targ'ib qilgan harakatdir. Bunda Abdurauf Fitrat kabi ma'rifatparvarlar o'zlarini qurbon qilishgan.

Ikkinchidan, jadidchilik milliy ongni rivojlantirish, milliy birlikni vujudga keltirish, siyosiy taraqqiyotga olib boruvchi omilligini tushunib yetgan holda xalqni birlashtirishga intilgan.

Uchinchidan, jadid namoyandalari ma'rifatparvarlik g'oyalarini faqat ilgari surish yo'li bilan cheklanib qolmasdan, balki o'zlarining mablag'lari hisobiga ham maktablar ochib, kitoblar nashr etish bilan shug'ullanganlar. Abdurauf Fitrat ham ana shunday jadid ma'rifatparvarlaridan edi. U og'ir moddiy qiyinchiliklar, g'oyaviy-siyosiy tazyiqlarga qaramay, millatning ma'naviy yuksalishi uchun o'zining barcha imkoniyatlarini ishga solgan hamda milliy ma'naviyatimiz, ma'naviy merosimiz rivojiga ulkan hissa qo'shgan.

Abdurauf Fitratning asarlari har qancha taqiqlab qo'yilganiga qaramay jamiyatning barcha tabaqalari orasida keng tarqalib, zo'r qiziqish bilan o'qilgan. Ushbu asarlar ustida bahs va munozaralar bo'lib turganligi ham ayni haqiqatdir. Ayniqsa, Fitratning vatanparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan she'riy to'plami "Sayha" asarini o'qigan kishilar Buxoro hukumati va rus amaldorlari tomonidan ta'qibga olingan. Chunki ushbu asarda jadidlarning mustaqilligi g'oyasi ilk marotaba yorqin shalda bayon etilgan.

Mutafakkir asarlarida bayon qilingan ijtimoiy-falsafiy, gumanistik qarashlar mamlakat va xalq farovonligi rivojida alohida ahamiyatga ega bo'lsa-da, uning g'oyalari boshqa ma'rifatparvar mutafakkirlar qatori Abdurauf Fitratni o'z davrining qatag'oniga uchratgan.

Bugungi o'zbek she'riyatida ham Fitratning xizmatlari beqiyosdir. Uning sof o'zbek tili va uslubida yozilgan she'riyati o'z davrining arab va fors so'zlari ishlatilib yozilgan shariyatning uslubiy yo'llarini batamom berkitgan hamda o'zining uslubi va tili bilan ko'plab yosh shoirlarni ergashtira olgan.

Abdurauf Fitrat o'z ijodida yurt, millat, inson erki kabi masalalarni ko'tarib chiqqan. Uning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-falsafiy g'oyalaridan barkamol avlodni boxabar qilmoqlik ma'rifatli jamiyat qurishning kalitidir.

XULOSA

“Abdurauf Fitrat ma’naviy-falsafiy merosining yangilanayotgan O‘zbekiston yoshlarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdagi o‘rni” nomli monografiyasida olib borilgan ilmiy izlanishlar va tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

Birinchidan, Abdurauf Fitratning hayoti va ijodi eng og‘ir damlarda millat va Vatanga xizmat qilishga yo‘naltirilgan. Har qanday holatda ham xalq bilan birga bo‘lish, uning manfaatini har narsadan ustun qo‘yish Fitrat shaxsiyatining eng muhim xususiyatlaridan biri bo‘lgan. Abdurauf Fitrat ijodkor sifatida o‘zbek adabiyotini birinchilardan bo‘lib jahonga tarannum eta olgan. Uni yangi hayotbaxsh g‘oyalar bilan boyitib, o‘z iste’dodi bilan o‘zbek tilining boy imkoniyatlarini yanada rivojlantirishga intilgan.

Ikkinchidan, Abdurauf Fitratning davlat boshqaruvi, demokratiya, xalq hokimiyatchiligiga asoslangan mustaqil va ozod jamiyatni tuzish hamda mamlakatda fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy jihatdan teng huquqli ekanligini ta’minlash borasidagi tavsiya va nazariyalari jadidchilik harakati uchun jamiyatdagi ijtimoiy-ma’naviy o‘zgarishlarga g‘oyaviy asos bo‘lib xizmat qilgan.

Uchinchidan, O‘z ona Vatanining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi mintaqadagi yerusti va yerosti boyliklarining ayovsiz talon-taroj qilinishiga va tabiiy resurslardan oqilona foydalanmaslik oqibatida ekologik muvozanat buzilishiga olib kelganligidan shikoyat qilgan Fitratning o‘z qarashlarini ozodlik, hurlik tomon o‘ta muhim chaqiriq sifatida qayd etadi. Bu fikrlar uning uzoqni ko‘ra olgan millat fidoyisi bo‘lganini, yerosti boyliklari qanday qiymatga egaligini o‘z zamonida e’tirof etgan taraqqiyparvar ekanini ko‘rsatadi.

To‘rtinchidan, Abdurauf Fitrat o‘z yurtini rivojlangan Yevropa mamlakatlari qatorida ko‘rish, ilmsizlikdan olib chiqib, siyosiy tuzumni o‘zgartirish, xalqning mafkurasini yangilash, jamiyatni demokratlashtirish kabi dolzarb muammolarni ko‘tarib chiqishi bilan birga ona Vatanini hurlik va ozodlik tomon olib chiqishga intilgan.

Beshinchidan, Abdurauf Fitrat noshirlik, shoirlik va dramaturgiya sohasida sermahsul ijod qilib, shu orqali yoshlarni mehnasevarlik, Vatanga muhabbat, dunyoviy ilmlarni egallashga chorlagan. O‘z qarshlari orqali fuqarolar ongida ilmga intilish, ziyoli bo‘lish, kasb-hunar egallash kabi ijobiy fikrlarni shakllantirgan.

Oltinchidan, Abdurauf Fitratning ma’rifatparvarlik va islohotchilikka oid o‘ziga xos keskin qarashlari va o‘zbek dramaturgiyasining

shakllanishiga va xalq dardini millat tilida kuylanishiga g'oyaviy-falsafiy omil sifatida xizmat qilgan.

Yettinchidan, Mutafakkir asarlarida bayon qilingan ijtimoiy-falsafiy, gumanistik qarashlar mamlakat va xalq farovonligi rivojida alohida ahamiyatga ega bo'lsa-da, uning g'oyalari boshqa ma'rifatparvar mutafakkirlar qatori Abdurauf Fitratni o'z davrining qatag'oniga uchratgan.

Sakkizinchidan, Abdurauf Fitratning asarlari har qancha taqiqlab qo'yilganiga qaramay har doim keng tarqalgan va jamiyatning barcha tabaqalari orasida zo'r qiziqish bilan o'qilgan. Ushbu asarlar ustida bahs va munozaralar bo'lib turganligi ham ayni haqiqatdir. Ayniqsa, Fitratning vatanparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan she'riy to'plami "Sayha" asarini o'qigan kishilar Buxoro hukumati va rus amaldorlari tomonidan ta'qibga olingan. Chunki ushbu asarda jadidlarning mustaqillik g'oyasi ilk marotaba yorqin shalda bayon etilgan.

To'qqizinchidan, Bugungi o'zbek she'riyatida ham Fitratning xizmatlari beqiyosdir. Uning sof o'zbek tili va o'ziga xos uslubda yozilgan she'riyati ko'plab yosh shoirlarni ergashtira olgan.

O'ninchidan, Abdurauf Fitrat o'z ijodida yurt, millat, inson erki kabi masalalarni ko'tarib chiqqan. Uning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-falsafiy g'oyalaridan barkamol avlodni boxabar qilmoqlik ma'rifatli jamiyat qurishning kalitidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. // Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. Т.7. – 410 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. Т.6. – 429 б.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. - Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олиқжаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. - Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 592 б.
6. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – 456 б.
7. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажак фаровон бўлади. 3- жилд. - Тошкент: Ўзбекистон, 2019. - 400 б.
8. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2- жилд. - Тошкент.: Ўзбекистон, 2018. - 508 б.
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 7 октябрдаги “2010-2020 йилларга мўлжалланган номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида” 222-сонли Қарори. // <https://lex.uz/docs/1688222>
10. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2023.
11. Ўзбекистон Республикаси Президент Ислом Каримовнинг “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизаси ривожига роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқи. // “Халқ сўзи”, 2014 йил 16 май сони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада

ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси” тўғрисидаги ПФ-4947-сонли Фармони // “Халқ сўзи”, 2017 йил 8 февраль сони.

13. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил 12 майдаги “Буюк алломалар, адиб ва мутафаккирларимиз ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш мақсадида ёшлар ўртасида китобхонлик танловларини ташкил этиш тўғрисида” ПҚ-3721 сонли Қарори // “Халқ сўзи”, 2018 йил 13 май сони.

14. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 8 апрелдаги “Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичида миллий ғояни ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқишга доир чора-тадбирлар тўғрисида” ги Ф-5465-сонли Фармойиши // “Халқ сўзи”, 2019 йил 09 апрель сони.

15. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // prezident.uz/lists/view/3324

16. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Бирлашган миллатлар ташкилоти Бош ассамблеясининг 72 – сессиясида сўзлаган нутқи. - Тошкент: Маънавият, 2017. – 184 б.

II. Monografiya, ilmiy maqola, patent, ilmiy to‘plamlar

1. Khalid A. Printing, publishing and reform in Tsarist Central Asia // International Journal of Middle East Studies. - 1994. - No. 2. - Vol. 26.

2. Khalid A. The politics of Muslim cultural reform: jadidism in Central Asia. - Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press, 1998.

3. Абдивоҳидов С.А. Жадидчилик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий жиҳатлари ва ҳозирги замон. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертатсияси автореферати. – Самарқанд, СамДУ. 2020. – 45 б.

4. Абдуқадир Шакурий. Жомеул ҳикоят. – Самарқанд. 1911. – Б.64-65.

5. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 62 б.

6. Абдуллаев Р. ва бошқалар... Мустақиллик изохли илмий-оммабоп луғат. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 320 б.

7. Айматов А. Абдулҳамид Чўлпон эстетикасининг ғоявий-бадий асослари. Автореф. дис. ... фал. фан. ном. – Тошкент: ЎзМУ, 2005.

8. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. / Асарлар. 8 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ўздавнашр, 1963.

9. Айний С. Эсдаликлар. I – IV қисмлар. / Асарлар 8 жилдлик. 5-7 жилдлар. – Тошкент: Ўздавнашр, 1965 – 1966.
10. Алиев А. “Маънавият, қадрият ва бадиият” (Ватан фидойилари). - Тошкент: Академия, 2000. – 630 б.
11. Алимова Д. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость. - Тошкент: Ўзбекистон, 2000.
12. Алимова Д. История как история, история как наука. Т. II. Феномен джадидизма. – Ташкент: Узбекистан, 2009. – 108 с.
13. Алимова Д., Рашидова Д. Махмудходжа Бехбудий и его исторические воззрения. – Ташкент: Маънавият, 1998.
14. Амридинова Д.Т. Самарқанд жаидчилигининг ижтимоий-фалсафий моҳияти. Фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертатсия Автореферати. - Тошкент. ЎзРФА И.Мўминов номидаги фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2006.
15. Асланов Р. Мироззрение Саида Ахмеда Сиддики, дисс. канд. философских наук. – Душанбе, 1962.
16. Ашурова Х.С. Самарқанд жаидларининг ижтимоий-сиёсий қарашлари (XX асрнинг биринчи чораги). Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертатсияси автореферати. – Самарқанд, СамДУ, 2020. – 45 б.
17. Аъзамхўжаев С. Туркистон бирлиги учун (мустақиллигимиз тарихидан саҳифалар). – Тошкент: Фан. 1995. – 186 б.
18. Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 168 б.
19. Бартольд В. История культурной жизни Туркистана. 1927 г. – 182 с.
20. Баҳодир Карим. Жаид мунаққиди Вадуд Махмуд. – Тошкент: Университет, 2000. – 103 б.
21. Бехбудий Махмудхўжа. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 1997. – 280 б.
22. Ватан ва миллат мукаддасдир: (Миллий уйғониш даври ижодкорлари эътирофлари). – Т.: Маънавият, 2000. – 104 б.
23. Вахабов М.Г. Ташкент в период трех революций. - Ташкент: 1957. -102 с.
24. Вахидов Х. Просветительская идеология в Туркестане (1870-1925). – Тошкент: 1976. -51 с.
25. Гафаров Н. История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирате. Гос. издат. им. Рахима Джалили. - Ходжанд, 2000. -176 с.

26. Ғоибова Ш.О. Абдурауф Фитратнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари: Ф.ф. н... дисс. – Тошкент: 1996. – 152 б.
27. Жакбаров М. Миллий ғоянинг тарихий-фалсафий илдизлари. Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. // Республика илмий назарий анжуман материаллари. – Тошкент: Академия. - 2001. – Б. 31-33.
28. Жалолов А.А. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг ривожланиш жараёни (XX аср охири ва XX аср бошлари). Автореф. дис ... филол. фан. докт. – Тошкент: ТошДУ, 1994.
29. Зиёев Х. Жаидлар ҳаракатининг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий замини (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошлари). // Жаидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. – Тошкент: Университет, 1999.
30. Зиёев Х. Истиқлол – маънавият негизи. – Тошкент: Маънавият, 1999. – 192 б.
31. Зиёева Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракати. – Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 2000. – 175 б.
32. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспирли. – Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1992. – 48 б.
33. Қосимов Б. Маслакдошлар (Бехбудий, Ажзий, Фитрат). – Тошкент: Шарқ, 1994.
34. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Тошкент: Маънавият, 2002. – 400 б.
35. Қосимов Б., Долимов У, Ахмедов С, Ризаев Ш. Ватан ва миллат муқаддасдир. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 103 б.
36. Қосимов Н. Мустақиллик: Курашлар даври. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 79 б.
37. Мадаева Ш.О. Абдурауф Фитратнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари: Автореф. дис. ... фалс. фан. ном. – Тошкент: ЎЗРФА И.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 1996.
38. Марказий Осиё XX аср бошида: ислоҳотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жаидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик). Халқаро конференция материаллари. 1999 йил, 16-19 сентябрь. – Тошкент: Маънавият, 2001.
39. Маҳмудова Г.Т. Жаидизм ва Туркистонда ахлоқий-эстетик фикр тараққиёти. – Тошкент: “DAVR PRESS”, 2006. – 136 б.
40. Маҳмудов Ғ. Жаид адабиётида миллий истиқлол мавзуси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – 102 б.
41. Маҳмудов Т. Мустақиллик ва маънавият. – Тошкент: Шарқ, 2001. 160 б.

42. Маҳмудова Г.Т. Туркистонда жади́дчи́лик ҳаракати ва унинг ахлоқий-эстетик фикр тараққиётига таъсири: ф.ф. н. дис. — Тошкент: 1996. — 100 б.
43. Мирзаев О. Жади́дларнинг ижтимоий фалсафаси. — Тошкент: Маънавият, 2001.
44. Мўминов И. Туркистонда жади́дизм. — Тошкент: Академия, 1999.
45. Мамажанов А. XX аср бошларида Туркистонда миллий мустақиллик ҳаракати. — Тошкент: Маънавият, 2004. — 270 б.
46. Набиев А. Жади́дларнинг миллий ва диний қарашлари. — Тошкент: 1988. — 112 б.
47. Пирматов А. Абдурауф Фитратнинг ижтимоий-педагогик қарашлари. — Тошкент: Маънавият, 2003. — 146 б.
48. Сатторий Д. Жади́дчи́ликка хос истиқболлар. — Тошкент: Ўзбекистон, 2002. — 73 б.
49. Турсунов Х. Туркистонда жади́длар ҳаракати ва миллий хусусиятлари. — Тошкент: Академия, 2000.
50. Тўраев Н. Туркистонда жади́дизм ва миллий ўзгаришлар. — Тошкент: Шарқ, 2005.
51. Ўзбекистон тарихи. XX аср бошлари. — Тошкент: Ўзбекистон, 2000.
52. Ўзбекистон миллий адабиёти. — Тошкент: Ўзбекистон, 2004.
53. Яҳёев М. Жади́дчи́лик ҳаракати ва Туркистонда мустақилликнинг ҳуқуқий замини. — Тошкент: Маънавият, 1998.
54. Абдулжаббаров М.А. Туркестан в первой половине XX века. — Ташкент, 2000. — 250 с.
55. Алдамжаров И. Жади́дизм и реформы в Средней Азии в конце XIX — начале XX века. — Ташкент, 1996.
56. Алимова Д. История джади́дизма в Центральной Азии. — Ташкент, 2002. — 150 с.
57. Андреева Т. Бухара в начале XX века: историография и проблемы. — Душанбе, 1999.
58. Байдуллаев Т. Социальные изменения в Туркестане в начале XX века. — Ташкент, 2000.
59. Гулько В. Языковая политика в Центральной Азии в XX веке. — Москва, 2001.
60. Джалилов Р. Влияние джади́дизма на культуру Туркестана. — Ташкент, 2001.

61. Жабборов Ш. Махмудхожа Бехбудий и его вклад в развитие исламского образования в Туркестане. — Ташкент, 2000.
62. Каримов Б. Формирование национальной идентичности в Центральной Азии. — Ташкент, 1998.
63. Нагаев А. Политическое и социальное движение в Туркестане в начале XX века. — Ташкент, 1999.
64. Одинаев М. Характеристика джадидизма в Центральной Азии. — Душанбе, 2001.
65. Орзуев С. Национальное движение в Центральной Азии в конце XIX — начале XX века. — Ташкент, 2000.
66. Рахимов А. Социально-экономические и культурные преобразования в Бухарском эмирате в начале XX века. — Ташкент, 2000.
67. Шахраманова С. Проблемы образования в Туркестане в начале XX века. — Ташкент, 1999.
68. Юнусов С. Роль джадидистов в развитии социальных идей в Центральной Азии. — Ташкент, 2001.

III. Foydalanilgan boshqa adabiyotlar

1. Абдуқадир Шакурий. Жомеул ҳикоят. — Самарқанд, 1911. — Б. 64-65.
2. Абдурахмонов Ғ. Бехбудий ва унинг ҳозирги ўзбек адабий тилининг шаклланишидаги хизматлари. // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1995. - №3. — Б. 7-11.
3. Аввалги мусулмонлардаги маданият. “Ойна” журналидан А. Облокулов табдили. - // Зарафшон, 1997 йил 15 июль.
4. Айний С. Эсдаликлар. I — IV қисмлар. / Асарлар 8 жилдлик. 5-7 жилдлар. — Тошкент: Ўздавнашр, 1965—1966.
5. Алиев А. Бехбудий ва Фитрат ҳаётидан лавҳалар. Жадидчилик, миллий озодлик ва демократия... Сенинг нурли кўзингда бахт топдим. // Ўзбекистон овози, 1992 йил 10 февраль.
6. Алиев А. Жадидчилик, миллий озодлик ва демократия... // Ўзбекистон овози, 1992 йил 9 январь.
7. Алиев С. Бухорода битилган байтлар. — Т.: Ғафур Гулом, 1992. — 128 б.
8. Аликулов Ҳ. Шарқ мутафаккирлари ахлоқ ҳақида. — Тошкент: Фан, 1979. — 48 б.

9. Алимова Д. Туркистон жадидаларининг мусулмон маданиятига оид қарашлари. // Имом Ал-Бухорий сабоқлари. - 2001. - №3. – Б. 206-208.
10. Алимова Д. Туркистон жадидаларининг мусулмон маданиятига оид қарашлари. // Имом Ал-Бухорий сабоқлари. - 2001. - №3. – Б. 206-208.
11. Бегматов А. Маърифатчилик ва диний, ақидапарастлик. // Жамият ва бошқарув. 2002, №2.
12. Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. Том. 1. Издательство Восточной литературы. Отв. ред. И.С. Брагинский. 1960. М. – С. 555.
13. Вадуд Маҳмуд. Ҳинд ихтилолчилари. // Туркистон газетаси. 1923, №186. 19 октябр.
14. Вахабов М.Г. Жадиализмнинг социал моҳияти. // Ўзбекистон коммунисти, 1960 йил, № 1-сон. – Б. 39-41.
15. Вахабов М.Г. О социальной природе среднеазиатского джадиализма, и его эволюция в период Великой Октябрьской революции. // История СССР. 1963 йил, № 2-сон. – С. 39-40.
16. Вахидов Х. Просветительская идеология в Туркистане. - Ташкент: Узбекистон, 1979. – С. 123.
17. Ғафуров И. Жадидачилар ва жадидачилик. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995, 17 феврал.
18. Ғуломов С. (Ғайбулло ас-Салом) Мовароуннаҳр фарзанди. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992. №20.
19. Дўстқораев Б. Мухторият ғояси: тарихи, амалга ошиши, ҳалокати. // Миллий тикланиш. 1998, 10 март.
20. Жалолов А. Жадида адабиётида миллий-озодлик ва истиқлол ғоялари. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1996, №4. – Б. 16-23.
21. Йўлдошев Н. Маърифат фидойилари. // Гулистон. 1991, №4.
22. Йўлдошев Н. Маърифат фидойилари. // Гулистон. 1991. №4.
23. Каримов Б. Жадида кайфият. // Жамият ва бошқарув. 1999. №3-4. – Б. 34-36.
24. Каримов Н. Қимматга тушган улов ёхуд Туркистон мухториятининг вужудга келиши ва тор-мор этилиши сабаблари. // «Тафаккур», 1996, 3-сон. - Б. 3-7.
25. Маҳмудова Г.Т. Туркистонда жадидачилик ҳаракати ва унинг ахлоқий-эстетик фикр тараққиётига таъсири: ф.ф. н. дис. – Тошкент: 1996. – 158 б.

26. Минавваров С. Маърифатпарварлар юрти. // Гулистон. 1999. №5. – Б. 22-23.
27. Мирзаев Т., Ширинов Т. Буюк тарихимиз кўзгуси. // “Халқ сўзи” газетаси. 2003 йил, 2 апрель.
28. Мўминов И.М. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане конца XIX и начала XX вв. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1955. – С. 244.
29. Мўминов И.М. История Бухары с древнейших времен до наших дней. – Ташкент: Фан, 1976. – С. 383.
30. Мўминов И.М. Ўзбекистонда ижтимоий фалсафий тафаккурнинг ривожланиши тарихидан. XIX асрнинг охирлари ва XX асрнинг бошлари. – Тошкент: Фан, 1990. – 290 б.
31. Мўминов И.М. Ўзбекистонда табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар. “Фан” нашриёти. 1999. – Б. 256.
32. Мустафоева Н. «Самарқанд» газетасининг Туркистон ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида тутган ўрни. // Ўзбекистон тарихи. - 2002. - №3. – Б. 48-53.
33. Мухтаров А. Ахмад Дониш и просветители / История таджикского народа. - Сталинобод: Ирфон, 1959. – С. 114.
34. Ниёзий Ражабзода. “Ибтидоий мактабларимизнинг тартибсизлиги ёхуд тараққийнинг йўли”. // “Ойина” журнали. 1914 йил, 27-сон.
35. Турдиев Ш. Мирза-Ахмедова П., Рашидова Д. Джадиды: кто они? // Звезда Востока. 1990. №9. – С. 137-142.
36. Турсункул (Отажон Ҳошим). 25 йиллик педагог. // Маориф ва ўқитғувчи. 1926 йил. 4-сон.
37. Тухтаметов Г. Русско-бухарские отношения в конце XIX начале XX века. – Ташкент: Фан, 1966. – 178 с.
38. Ўзбек фалсафаси тарихи (III жилд). Тузувчилар: Қ.Назаров ва бошқа. – Тошкент: Muhammad, 2020. – 504 б.
39. Фитрат Абдурауф. Яна тўй масаласи. // Садои Фарғона. 1914. 8 июнь.
40. Хаников Н. Описание Бухарского ханства. - СПб., 1843. - 326 с.
41. Ходжаев Ф. О младобухарцах. Историк-марксист. 1926. №1.- С. 123-141.
42. Ходжаев Ф. Туркистон ёшлари. // Улуғ Туркистон. 1918. 21 май.

43. Холбоев С. Жадидчилик ва миллий масала. // Миллий тикланиш. -1996. -16 август.
44. Холиқова Р. Россия-Бухоро тарих чорраҳасида. – Т., 2005. – 123 б.
45. Худайкулов А.М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана в конце XIX-начале XX. Автореф. дис. канд. ист. наук. – Тошкент: 1995. – 24 с.
46. Чориев А. Изсиз кетмаган курашлар. Тафаккур. 1996. №4.- Б. 89-90.
47. Шамситдинов Р. Жадидчилик: ҳақиқат ва уйдирма. // Мулоқот. -1991. -№ 11. – Б. 45-52.
48. Шарипов Р. Жадидчилик ҳаракатининг маънавий-маърифий илдизлари. // Ҳаёт ва қонун. 2001. №6.
49. Шарипов Р. Туркистон саҳифаси. Жадидлар, Мухториятлар, кўрбошилар. Биринчи мақола. // Гулистон. 1997. - 20 май.
50. Шарипов Р. Туркистон саҳифаси. Жадидлар, Мухториятлар, кўрбошилар. Биринчи мақола. // Гулистон. 1997. - 20 май.
51. Эргашев Б. Джадиды: либералы или демократы. // Звезда Востока. 1991. №2. – С. 126-131.
52. Эргашев Ф. Туркистон мактаблари. // Жамият ва бошқарув. 2002. №1.- Б. 15-17.
53. Эркаев А. Маънавиятимиз миллат - нишони. - Тошкент: Маънавият, 1999. – Б. 239.
54. Эшмуродова З. Жадидчиликнинг маънавий-эстетик идеали. // Гулистон. -1994. №2. – Б. 41.
55. Эшмуродова З. Жадидчиликнинг маънавий-эстетик идеали. // Гулистон. -1994. №2. – Б. 41.

IV. Internet saytlari:

56. www.academia.edu
57. www.cyberleninka.ru
58. www.e-adabiyot.uz
59. www.edu.uz
60. www.internauka.ru
61. www.lex.uz
62. www.philology.ru
63. www.uza.uz
64. www.ziyonet.uz

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. ABDURAUF FITRAT IJTIMOIIY-FALSAFIY	
QARASHLARININIG METODOLOGIK ASOSLARI.....	5
§ 1.1. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasidagi ijtimoiy-iqtisodiy va ma’naviy muhitning o‘ziga xos xususiyatlari	5
§ 1.2. Abdurauf Fitratning falsafiy-ijtimoiy va ma’rifatparvarlik qarashlarining shakllanishi omillari	20
II BOB. ABDURAUF FITRAT MA’NAVIY-FALSAFIY	
MEROSINING IJTIMOIIY-FALSAFIY MOHIYATI.....	38
§ 2.1 Abdurauf Fitrat falsafiy merosida gumanistik g‘oya va qarashlar tahlili.....	38
§ 2.2. Abdurauf Fitrat ma’naviy merosida jamiyat va davlatchilik to‘g‘risidagi g‘oyalar tahlili	52
III BOB. ABDURAUF FITRAT MA’NAVIY-FALSAFIY	
MEROSINING YANGI O‘ZBEKISTON YOSHLARI	
TARBIYASIDAGI O‘RNI	66
§ 3.1. Hozirgi davrda mutafakkir ijodini o‘rganishning tarixiy-falsafiy ahamiyati..	66
§ 3.2. Abdurauf Fitrat ma’naviy-falsafiy merosining yangi O‘zbekiston yoshlarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdagi o‘rni.....	79
XULOSA	92
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI... ..	94

Isomiddinov Yoʻldosh Yusubboyevich

**ABDURAUF FITRAT MA'NAVIY-FALSAFIY MEROSINING
YANGILANAYOTGAN O'ZBEKISTON YOSHLARINI
VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDAGI O'RNI**

Monografiya

ISBN 978-9910-645-29-7

Muharrir: Gulbaxor Rahimova
Musahhih: Munira Mamatkarimova
Tex.muharrir: Hayitboy Amirdinov

© “Samarqand davlat chet tillar instituti” nashriyoti,
140104, Samarqand sh., Boʻstonsaroy koʻchasi 43-uy.

Nashriyot tasdiqnomasi:
№ 1243-7560-5999-432c-2125-1811-8655

Bosmaxona tasdiqnomasi:

4268

Bosishga ruxsat etildi: 11.02.2025-yil.
Ofset bosma qogʻozi. Qogʻoz bichimi 60x84^{1/16}.
“Times New Roman” garniturası. Ofset bosma usuli.
Hisob-nashriyot t.: 6,6. Shartli b.t.: 6,2.
Adadi: 100 nusxa. Buyurtma №100.

SamDCHTI tahrir-nashriyot boʻlimida chop etildi.
Samarqand sh., Boʻstonsaroy koʻchasi 43-uy.